

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

Владислав
Карнацевич

**ПЕТРО
ДОРОШЕНКО**

Харків
«Фоліо»
2019

УДК 94(477)
К 24

Серія «Знамениті українці»
заснована у 2009 році

Художник-оформлювач Є. В. Вдовиченко

**Підготовлено на замовлення
Міністерства інформаційної політики України
ДЛЯ БЕЗКОШТОВНОГО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ**

У разі якщо ви придбали цю книгу,
просимо повідомити на адресу:
books@mip.gov.ua

Карнацевич В. Л.

К 24 Петро Дорошенко / Владислав Карнацевич; худож.-
оформлювач Є. В. Вдовиченко. — Харків: Фоліо, 2019. —
121 с. — (Знамениті українці).
ISBN 978-966-03-5098-4 (Знамениті українці).
ISBN 978-966-03-9058-4.

Петро Дорофійович Дорошенко був гетьманом Правобережної України в 1665—1676 рр. Цей час зробив його одним з найпомітніших героїв української історії. З усіх українських лідерів тієї епохи він, мабуть, більше за всіх заслуговує на титул спадкоємця Богдана Хмельницького — і як дипломат, і як воєначальник. Дослідники незмінно відзначають, що Дорошенко робив усе для здійснення своєї мети — воз'єднання розірваної на дві частини України та визнання її іншими країнами. Але знайти спосіб здійснення цієї мрії, який влаштував би все населення країни і правителів країн-сусідок, та уникнути при цьому жорстокості і крові було неймовірно тяжко. Дорошенкові цього зробити не вдалося...

УДК 94(477)

ISBN 978-966-03-5098-4
(Знамениті українці)
ISBN 978-966-03-9058-4

© В. Л. Карнацевич, 2009
© Є. В. Вдовиченко, художнє
оформлення, 2009
© Видавництво «Фоліо», марка
серії, 2009

ВСТУП

Події грізного XVII сторіччя в Україні продовжують привертати увагу не тільки тих, хто з огляду на свій фах чи захоплення постійно цікавиться вітчизняною історією, а й багатьох інших наших сучасників. Одна з причин цього — молодість незалежної держави Україна. Суверенна ідея вимагала і вимагає обґрунтування, що його за всіх часів шукали, насамперед, в історії країни. Тим більше, у тій історії, що тривалий час контролювалася і корегувалася за межами України. Оцінки вчинків видатних державних, громадських і культурних діячів минулого за останні двадцять років зазнали змін, іноді кардинальних. Причому те, що почали стверджувати історики, тепер узяли на озброєння і політики, і журналісти, і кінорежисери, й обивателі. Гостроти проблемі переоцінки історії надає очевидна розбіжність у поглядах на неї представників українського суспільства. Розбіжність, обумовлена регіональними особливостями, етнічними та мовними відмінностями, віком представників дискусуючих сторін і, нарешті, самою історією, про яку і сперечаються українці.

Усе вказує на те, що фундамент для формування цих особливостей і відмінностей усередині української нації було

закладено саме у XVII сторіччі, в ході тривалої війни, що почалася проти поляків, а закінчилася конфліктом за участі багатьох країн і внутрішнім розколом. Ледве усвідомивши свою єдність, українська нація виявилася поділеною на частини, чому сприяли як об'єктивні, так і суб'єктивні причини — боротьба за владу між представниками козацької еліти і протиріччя між різними соціальними верствами. З-поміж відомих учасників багатолітньої конфронтації вирізняється гетьман Правобережної України Петро Дорофійович Дорошенко.

Гетьманові Дорошенку довелося жити і боротися в жорстоку епоху Руїни — саме так традиційно називають тридцятилітній період, що почався після смерті Богдана Хмельницького (1657) і закінчився з обранням гетьманом на лівому березі Дніпра Івана Мазепи (1687), ознаменований безперервною війною як із зовнішніми ворогами, так і всередині країни. Безумовно, цей період став трагедією для України та її мешканців. Розпад держави і втрата незалежності, занепад звичаїв і зниження цінності людського життя, загибель цілих міст, удар по економіці, культурі й освіті — ось далеко не повний перелік сумних наслідків Руїни. Наведемо слова знаменитого українського історика, автора монографії «Руїна» Миколи Костомарова: «Українська справа явно гинула. Невдача за невдачею знищила надії, і люди втратили віру у свою справу, у свою мету. Виникла думка, що тої мети взагалі не можна досягти. Через це пропадала воля і терпимість. Слабшала любов до рідного краю, до громадського добра. Патріотичні вчинки і жертви здавалися марними. Особисті приватні інтереси переважали над усіма чесними і патріотичними поривами. Своє власне домашнє горе для кожного ставало непомірно важким... Людські душі дрібніли,

ставали вбогими, розум притуплявся під тягарем важкого пошуку шляху до порятунку». На цьому тлі особистість Дорошенка здавалася тому ж Костомарову однією з найбільш привабливих. Історик пропонував звернути увагу на «видатну людину», щиро віддану «ідеї незалежності і самобутності своєї Батьківщини», гарячого продовжувача справи Богдана Хмельницького. Таку ж високу оцінку гетьманові дав інший наш видатний історик Михайло Грушевський: «Був він чоловік великого духа, душею і тілом відданий визволенню України, і приймаючи булаву з рук ханських, повертався до старої гадки Хмельницького поставити Україну в нейтральне і незалежне становище між Москвою, Польщею і Туреччиною...»

Радянська історіографія відзивалася про Петра Дорошенка вже зовсім в іншому дусі — як про авантюриста, зрадника національних інтересів України. Для підтвердження цієї думки історики могли користуватися досить багатим матеріалом з першоджерел. Козацькі літописи Грабянки, Величка і Самовидця були не вельми лояльні до правобережного правителя, оскільки творцями їх, очевидно, були представники іншого регіону, що мали на момент написання своїх хронік інших заступників. Що ж до листів, універсалів та інших документів тієї епохи, зібраних, наприклад, в «Архиве Юго-Западной России»¹, то з огляду на їхню строкатість, жвавість зовнішніх зносин гетьмана відразу з багатьма сучасними йому політиками вчені могли знайти підтвердження практично будь-яким своїм висновкам. Зараз у науковий обіг уведено численні польські архівні документи — хроніки,

¹ «Архив Юго-Западной России» — видання історичних документів та літературних пам'яток Правобережної і Західної України XIV—XVIII ст. у 35 томах, опубліковане в 1859—1914 роках.

листування, звіти польських чиновників і воєначальників, що дозволяють виразніше відтворити образ гетьмана. Величезний внесок у вивчення діяльності Петра Дорофійовича зробив його нащадок, один з борців за незалежність України в другому десятилітті ХХ сторіччя історик Дмитро Дорошенко. Перебуваючи в еміграції, він написав велику монографію «Петро Дорошенко», яка на сьогодні є найповнішим дослідженням з цього питання.

Природно, після розпаду СРСР тональність, принаймні українських істориків, щодо Петра Дорошенка змінилася. Найчастіше його діяльність оцінюється позитивно, і, навіть визнаючи неоднозначність його рішення прийняти протекцію Османської імперії, українські дослідники й далі вбачають в його діях спосіб реалізації благородної мети — досягнення єдності і як наслідок — посилення та незалежність України.

На жаль, нам бракує потрібної інформації, щоб якимось «олюднити» Петра Дорошенка в цій книзі. Його знайомі у своїх щоденниках, листах і звітах рідко описували особисті якості гетьмана. Звичайно, більша частина всіх даних про нього — це відомості про битви, накази, переговори, конкретні заходи. Гадаємо, що і цей перелік дозволяє створити певне враження про Дорошенка як про людину. Наша книга складається з кількох розділів, що відповідають основним етапам у житті й діяльності гетьмана: його походження і родинні зв'язки, а також служба у війську Богдана Хмельницького; полковницька діяльність за гетьманів І. Виговського і Ю. Хмельницького; служба в правобережного гетьмана П. Тетері й одержання булави; закріплення гетьманом у 1666 році; події другого року гетьманства Дорошенка, пов'язані багато в чому з укладенням польсько-московського Андрусівського перемир'я; перехоп-

лення булави в Брюховецького й отримане таким чином короткочасне гетьманство над об'єднаною Україною; прийняття турецької протекції і війна проти П. Суховієнка; тривала боротьба з польським ставлеником Ханенком; діяльність у роки переможних походів в Україну турків і татар; останні роки правління і здача булави лівобережному гетьманові Самойловичу. Епілог оповідає про події, що відбувалися в Україні в наступні десять-двадцять років після зречення П. Дорошенка. Автор намагався вказувати дати за старим стилем¹, але датування залишається в багатьох випадках усе одно приблизним. Щодо багатьох подій — у джерелах міститься розбіжність не в кілька днів, а в кілька місяців або й у цілий рік. Сподіваємося, читач вибачить нам можливу помилку, оскільки в переважній більшості випадків ця розбіжність не змінює суті подій і всього історичного процесу.

¹ Щоб отримати дату за новим стилем (григоріанським календарем, запровадженим у Польщі, але не прийнятим у Росії), для XVII сторіччя слід додати одинадцять днів.

РОДИНА.
СЛУЖБА В БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
1627—1657

На той час, коли з'явився на світ герой цієї книги, козацький стан на території України вже був досить неоднорідний. Одні постійно жили на Січі, інші населяли міста і села Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Одні не мали нічого крім шаблі й мушкета, а захоплену в походах здобич швидко гайнували в шинках (як на самому Запорозжі, так і за його межами); інші ж володіли млинами, хуторами і селянами, мало чим відрізняючись за своїм матеріальним становищем від численної польської шляхти. Одні були, по суті справи, персонами нон грата в Речі Посполитій, недавніми втікачами з кріпацької неволі, проживання яких за порогам Дніпра забезпечувалося де-факто, але не де-юре. Інші ж були записані до реєстру, значилися на королівській службі і залучалися монархом для виконання не тільки військових, а й поліцейських, а іноді — навіть дипломатичних завдань.

Родина Дорошенка належала саме до другої — привілейованої частини козацтва. І потрібна була справжня революція, потрібен був широкий політичний кругозір і талант Богдана Хмельницького, щоб об'єднати не тільки низових і городових козаків, але й міщан, українських шляхтичів, православне

духівництво в боротьбі за одну мету — національне визволення України. На тлі кривавих подій антипольської війни 1648—1657 років, власне, і народжувалася зі строкатої палітри «станів» українська нація. На лихо, розбіжності в соціально-економічних інтересах, політичних пристрастях, зовнішніх орієнтирах між українцями різних станів і регіонів були такі великі, що вже незабаром після смерті Богдана нація знову виявилася розколотою. Дорошенко був одним з тих, хто намагався повернути втрачену єдність, але і його інтелекту, дипломатичних і полководницьких здібностей забракло, щоб він став для земляків тим, ким був його великий попередник. Важливу роль у цьому зіграли амбіційні сусіди України, але, можливо, ще більшу вагу мав той факт, що гетьман Правобережжя так і не став своїм для всього населення країни, його програма і його вчинки не були сприйняті такою переважною більшістю українців, яка підтримала свого часу дії Хмельницького. А втім, цей закид стосується до всіх лідерів епохи Руїни.

Петро Дорофійович Дорошенко народився 1627 року, мабуть, у найважливішому центрі Вольностей Війська Запорозького¹ Чигирині — майбутній столиці гетьмана Б. Хмельницького. Походження уже відкривало перед ним блискучі кар'єрні можливості на козацькому поприщі. «Я з прадіда козак», — говорив згодом гетьман, і це було справді так. Петрів дід — Михайло — особистість в історії відома. Гетьман Михайло Дорошенко укрити себе славою в походах проти турків і татар, брав участь у Хотинській війні 1621 року². Про нього, як про блис-

¹ *Вольності Війська Запорозького* — це назва досить великої території, на яку розповсюджувались ці вольності.

² Під містом Хотин (на кордоні з Молдавією) у 1621 році велися бойові дії між об'єднаними польсько-козацькими силами з одного боку і турками — з іншого. Козаками командував гетьман Петро Сагайдачний, який дістав тут поранення, що виявилось смертельним.

кучого полководця, говорили не тільки земляки, розповідаючи один одному перекази про героїчний період боротьби з «бусурманами», але й турецькі хроністи, і польські. Сам видатний воєначальник, польський король Ян III Собеський, який ще не раз з'явиться на сторінках нашої книги, високо оцінював досягнення діда Петра Дорошенка — але ж Ян III Собеський писав це через півсторіччя після його смерті. Михайло Дорошенко загинув у бою під татарською столицею Бахчисарай у 1628 році — так і не встигнувши розповісти онукові про свої звитяжні подвиги.

Розповіли інші. «Про Шагін-Гіреєву війну, на яку наших запорозьких козаків покликано було...», Петрові розповів його батько — Дорофій Дорошенко. Відомо, що останній дослужився до високого чина полковника — тобто не тільки військового, але й адміністративного керівника порівняно великого регіону, але історикам важко назвати конкретний полк. Ім'я матері Петра Дорофійовича нам невідоме. Свого часу вона прийняла постриг у черниці і взяла ім'я Митродора, а потім, коли стала ігуменею Покровського монастиря на Чернігівщині, мати гетьмана ще раз змінила ім'я — на Марію. Зате ми напевно знаємо, що й з матириного боку Петро Дорошенко був потомственим козаком. Його мати належала до поважного козацького роду Тарасенків. Імена її батьків — Тихін і Ганна, а можливим родичем був організатор козацької розвідки за Хмельницького — полковник Тарасенко. І Дорошенки, і Тарасенки ведуть свій родовід, швидше за все, з Канева — ще одного багатого на історію міста східного Правобережжя.

Петро був не єдиною дитиною в родині. Крім нього, ми знаємо імена ще чотирьох його братів та однієї сестри. Двоє з них стануть активними соратниками Петра. Це старший брат — Григорій, якому доведеться двічі побувати в москов-

ському полоні, брати участь у багатьох боях по обох берегах Дніпра, шість років пробути полковником стратегічно важливого Брацлавського полку, дивом уникнути розправи з боку розгніваних жителів Лисянки... Григорій, як і Петро, свого часу поріднився з родиною Хмельницьких (одружившись із сестрою Павла Яненка-Хмельницького, донька якого була дружиною самого Петра Дорофійовича)¹.

Молодший брат Дорошенка — Андрій також брав активну участь у військовій і політичній діяльності Петраа. Йому теж довелось і пережити московський полон, і побути власником полковницького пернача² — спочатку в Чигиринському, а потім у Паволоцькому полку Правобережжя. Першою його дружиною була донька паволоцького полковника славного роду Гамалія, а другою — донька брацлавського полковника І. Лисиці.

У документах, що належать до періоду правління Богдана Хмельницького, можна знайти імена ще двох братів Дорошенка — Степана і Федора. Перший не брав участі в політиці, другий, очевидно, прибрав ім'я Антоній під час постригу і пізніше став ігуменом Чигиринського монастиря. Петрова сестра в 1666 році вийшла заміж за колишнього генерального писаря Лівобережної Гетьманщини С. Голухівського, але вже наступного року проживала на батьківщині в Чигирині «як удова». Історики вважають, що саме її син (а отже, племінник головного героя цієї книги) — згадуваний в документах Яків Колоша — городовий чигиринський отаман, що побував спо-

¹ Першою дружиною Григорія Дорошенка була якась Кононович-Посудевська — представниця любецької шляхти. Її брат був активним прихильником Юрія Хмельницького. Після смерті другої дружини Григорій сватався до доньки відомого лівобережного полковника Василя Золотаренка, але врешті-решт обвінчався з донькою сердюцького полковника Мовчана.

² *Пернач* — невеликий жезл із шестиперою верхівкою — символ влади козацького полковника.

чатку в полоні у жителів Лисянки разом із Григорієм Дорошенком, а потім змінив цей полон на російський.

Родинні зв'язки гетьмана Дорошенка на цьому не вичерпуються. Двоюридний брат Петра по батькові — Тарас Дорошенко — ще за часів національно-визвольної війни значився козаком Трипільської сотні Київського полку. Дані ці належать до 1649 року і взяті з реєстру, складеного за підсумками Зборівського мирного договору. Зважаючи на те, що кількість козаків, які могли потрапити до цього реєстру, була обмежена, слід припустити, що і Тарас був не остання людина у військовій організації козаків. Двоюридний брат Петра Дорофійовича по матері Кіндрат Тарасенко обіймав посаду полкового судді Прилуцького полку на Лівобережжі.

Нарешті, тут варто сказати кілька слів і про родинні зв'язки Дорошенка, набуті ним після одруження. Гетьман за своє життя зіграв три весілля. Ким була перша його дружина, ми не знаємо, але відомо, що донька від цього шлюбу — Любов — вийшла заміж за чернігівського полковника зі знаменитим в Україні прізвищем — Юхима Лизогуба. Багато років дружиною Петра Дорошенка була Євфросинія Павлівна — уроджена Яненко. Вона була донькою соратника і родича Богдана Хмельницького — Павла Яненка-Хмельницького, котрий був свого часу київським полковником. Звичайно, для Дорошенка це був винятково важливий союз. Утретє він одружився вже в Московській землі — з Агафією Борисівною Єропкіною. Від цього шлюбу в Петра Дорофійовича було троє синів і донька, і саме союзів Єропкіної та Дорошенка зобов'язана своїм народженням правнучка гетьмана — Наталія Гончарова — дружина О. С. Пушкіна.

Досить глянути на список старшин, які підтримали обрання Петра Дорофійовича гетьманом, щоб зрозуміти, наскільки

важливими у його житті були описані нами родинні зв'язки. Звичайно, за часів Руїни брат часто йшов на брата, але він же, навіть представляючи табір противників, міг порятувати родича від неминучої загибелі, посприяти звільненню з полону, вчасно попередити про назріваючі інтриги.

Але всі матримоніальні комбінації Петра та його братів були попереду, а спочатку доводилося сподіватися на суспільний стан батьків і власні здібності та наполегливість. Родина Дорошенка володіла землями в околицях Чигирина, Дорофій, як уже було сказано, мав полковницький чин — отож, у Петра були чудові перспективи, якими він і скористався. На жаль, даних про навчання майбутнього гетьмана в істориків немає. Проте ми навряд чи помилимося, припустивши, що він дістав традиційно непогану для козацької еліти того часу освіту — або в стінах Київської академії — вищого навчального православного закладу, або в єзуїтському коледжі. Зміст написаних ним листів та універсалів, записи промов, спогади сучасників свідчать про те, що Дорошенко добре знав не тільки російську, польську і непогано — татарську мови (що, на наш погляд, було цілком природно для будь-якого активного учасника політичного і військового життя козацтва), але й латину — мову дипломатії і науки. Переконаючи в чому-небудь слухачів або читачів, гетьман вдавався і до прикладів із всесвітньої історії. Включення його вже в молодому віці до найрізноманітніших посольств (причому на перших ролях) також промовляють на користь припущення про освіченість, дипломатичні здібності, глибокий розум Дорошенка. До речі, він, мабуть, був і доволі дотепною людиною, а документи видають у ньому винахідливого демагога — коли потрібно, Петро Дорофійович уміло переходив на патетику, іншим разом — виявляв «уїдливість», непохитність в оцінках.

Поза всякими сумнівами, Дорошенка готували до кар'єри в козацьких структурах. А це, само собою, передбачало не тільки книжкові, а й практичні знання. Конкретно — військові. Петровому батькові не довелося, як гоголівському Бульбі, вигадувати й організувати для сина яку-небудь кампанію. Для покоління ровесників молодшого Дорошенка «призовний» вік збігся з початком колосальної національно-визвольної війни. У рік свого двадцятиліття Петро вирушає на Запорозьку Січ — до Богдана Хмельницького, який, до речі, мав би дуже добре знати родину Дорошенків, будучи в 1640-х роках одним з чигиринських сотників. Наступного року він у складі невеликого на той час війська найвідданіших прихильників «Хмеля» виступає на «Вольності Війська Запорозького». Про те, що Дорошенко від самого початку був поруч з великим гетьманом, свідчать слова, сказані ним через багато років: «Давно вже не був на Запорозжі. Як вийшов зі старим Хмельницьким, так відтоді вже на Запорозжі і не був».

Не будемо докладно переповідати хід подій війни, що спалахнула потім. Насамперед, тому, що нам, за великим рахунком, невідомо, у якій з битв або походів брав участь особисто Петро Дорошенко. Ясно, що брав. Нагадаємо, що 1648-й — перший рік війни — видався вдалим для козаків: були здобуті переконливі перемоги під Жовтими Водами, Корсунем і Пиллявцями, звільнені від польської шляхти Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства, розгромлені великі з'єднання противника, очолювані авторитетними полководцями. На бік Хмельницького перейшли реєстрові козаки, значна частина міщанства і все православне духівництво, багатьох селян було фактично звільнено від кріпацької залежності. Наступного року зусилля польського магната Яреми Вишневецького і короля Яна II Казимира дозволили їм зафіксувати хоча б те

становище, що утворилося після укладання з козаками Зборівського мирного договору. Відповідно до цього договору, три зазначені воеводства ставали територією Гетьманської держави, значно менш залежної від Речі Посполитої, ніж раніше. Один з пунктів Зборівського миру передбачав розширення козацького реєстру до 40 тисяч чоловік. Не можна сказати, що це влаштовувало всіх учасників війни — дуже багатьом з них формально належало повернутися у свої селянські хати. Але, звичайно, не люди з біографією Петра Дорошенка, «золота молодь» козацтва. У реєстрі, складеному за підсумками переговорів у Зборові, він значиться як «гарматний писар» Чигиринського полку. Посада ця, з одного боку, означала безпосереднє відношення до козацької артилерії, з другого — швидше за все, мала на увазі і розв'язання адміністративних завдань (писар — це, власне, голова канцелярії — чи то всієї Гетьманщини, чи то окремого полку або його підрозділу). У той час козакам необхідно було створювати нову систему управління держави, що виникла на території трьох польських воеводств, і адміністративна система дублювала армійську. У будь-якому разі, можна говорити про те, що артилерія в той час, безперечно, була елітним родом військ, і служила в ній (особливо на «офіцерських» посадах) аж ніяк не «голота».

У літературі зустрічається твердження, що Петро Дорофійович Дорошенко брав участь у молдавському поході козаків у 1650 році. Очевидно, цей факт ще потребує перевірки. Нащадок гетьмана, відомий український історик Дмитро Дорошенко вважає, що в документах йдеться про іншого Дорошенка — Івана, котрий якщо й доводився родичем Петрові, то далеким. Невідомо, чи був Петро Дорошенко на полі під Берестечком, як сприйняв Переяславський договір між Москвою і козаками 1654 року — подію, яку ще двадцять

років тому називали не інакше як «Возз'єднання України з Росією». Не будемо заперечувати того факту, що цей договір підтримали багато високих чинів, та й православне населення України сприйняло його прихильно. Проте зараз уже не секрет, що далеко не всі були задоволені умовами, які ставив перед козаками царський уряд. Так, відмовився присягнути на вірність цареві один з найавторитетніших козацьких лідерів Іван Богун. У штики зустрів угоду православне українське духовництво, побоюючись за свій незалежний статус, якщо патріарх буде в Москві.

У 1653 році Петро Дорошенко за дорученням гетьмана приймає турецького посла. 1655 року він став наказним полковником, але невідомо якого полку. Наказний — отже, не обраний козаками полку, а призначений «згори» — одне із свідчень того, наскільки довіряв Дорошенкові Богдан, адже далеко не кожному вдавалося досягти такої високої посади у 28 років. Цього ж року молодий полковник очолює посольство, відряджене Хмельницьким до Москви. Із собою Дорошенко віз листа від Богдана і двох важливих бранців — західноєвропейських фахівців з польського війська. Цей перший серйозний дипломатичний іспит Петра закінчився провалом. Правда, навряд чи варто звинувачувати в цьому самого Дорошенка. Під Старим Биховом у Білорусії посольство було перехоплене місцевим польським гарнізоном. Бранців було звільнено, листи відібрано, а сам Петро та його брат Федір, який теж входив до складу місії, ледве втекли, сховавшись у розташованому неподалік російському військовому таборі в Березані. Та реаліст Хмельницький, мабуть, не зневірився у своєму протезі, і вже взимку 1656—1657 років Петро Дорошенко очолює інше посольство. Цього разу він повинен був дістатися до шведського короля. Втративши віру

в царя після Віленського перемир'я Москви з Варшавою, гетьман шукав інших могутніх союзників. Але виконати нове завдання Дорошенкові тепер було ще складніше. Всі дороги були перекриті польськими військовими патрулями, тож Петрові знов довелося повертатися, піймавши облизня.

У 1657 році Дорошенко стає прилуцьким полковником — головою невеликого полку на Лівобережжі¹. Ще 1653 року Прилуцький полк налічував три з половиною тисячі козаків. Це без жінок, старих і дітей. Полк складався з двох десятків сотень. Про те, що Прилукам відводилося належне місце у внутрішній політиці Гетьманщини, свідчить той факт, що одним з попередників Петра Дорошенка тут був прославлений Богданів соратник Філон Джалалій.

Отже, війна з поляками під орудою Богдана Хмельницького зробила з освіченого, здібного «юнака з гарної родини» досвідченого воїна, справжнього козацького ватажка, дала навички адміністративного мистецтва, заклала фундамент для розвитку його дипломатичного таланту. Зокрема, немаловажним було те, що в особі свого начальника Дорошенко дістав приклад необхідної зовнішньополітичної гнучкості. Досвідченість Петра Дорофійовича відзначав пізніше і сам він, і різні його знайомі. Так, в одному з листів, спрямованих проти лівобережного гетьмана Івана Самойловича, Дорошенко вказував на те, що той не знає «ні річок, ні проток», у походах не брав участі, з царями не спілкувався. А російський резидент в Україні стряпчий Тяпкін писав про Дорошенка: «...всі їхні польські франтівські штуки не тільки знає, але й бачив».

¹ Прилуки — районний центр на півдні нинішньої Чернігівської області.

ПОЛКОВНИК ІВАНА ВИГОВСЬКОГО
І ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
1658—1662

Смерть Богдана Хмельницького в 1657 році поклала край героїчній епосі в історії українського козацтва, та й в історії всієї України. Напевно, у наступні 350 років у країні не було такої шанованої політичної постаті, здатної гуртувати суспільство. Ми далекі від думки, щоб стверджувати, начебто довше життя видатного лідера, вождя нації могло б «закріпити» за Україною реальну незалежність ще в XVII сторіччі, але трохи відтягнути кінець цієї незалежності, очевидно, могло. Але сталося те, що сталося. Прапор, що упав, спробували підняти спочатку старші соратники — самі по собі не дуже дружні, його почали виривати в них молодші сучасники. Схопившись за прапор з кількох боків і тримаючись другою рукою за могутніх сусідів зовні, спадкоємці Хмельницького роздерли цей умовний прапор.

Першим гетьманом після Богданової смерті став, як і заповідав його батько, Юрій Хмельницький. З легкої руки М. Грушевського, «Юрася» багато хто називає нікчемною людиною — «напівголовком». Ми ж будемо уникати таких категоричних оцінок людини, якої особисто не знаємо і яка змушена була відігравати певну роль у дуже важких обставинах. Скажемо

лише, що сильною особистістю на політичному овиді він справді так і не став. Хіба що сильною фігурою... у чужих руках.

Довгий час перебуваючи в тіні старшого брата Тимоша (котрий загинув у ході молдавської авантюри) і завжди — у тіні свого великого батька, Юрій у 1657 році був ще зовсім юний — йому тільки-но виповнилося 16 літ. Якби він був монархом, то будь-який претендент не з роду Хмельницьких боровся б лише за регентство. Але Гетьманщина залишалася республікою, а тому колишній генеральний суддя Б. Хмельницького Іван Виговський, що прийняв спочатку тільки опіку над юнаком, дуже скоро забезпечив собі і повноцінну гетьманську булаву на Генеральній раді. Іван Євстахійович — людина, якій історики дають неоднозначні оцінки, а навколо його програми і досі крешуть шаблями вітчизняні вчені та політики. Підтвердивши на перших порах свою прихильність до Росії, Виговський поступово змінював свою думку. Будучи вкрай незадоволеним обмеженнями, накладеними на його самостійність Москвою, звинувативши в самоправстві московських воєвод в українських містах, гетьман вирішив повернутися до протекції недавнього противника — польського короля.

Восени 1658 року в Гадячі було укладено новий договір з Річчю Посполитою, що надавав Гетьманщині деякі права автономного князівства (Великого князівства Руського), але включав у себе й низку серйозних поступок католицькій шляхті. Трохи раніше на Лівобережній Україні війська Виговського придушили повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря і лідера січовиків Якова Барабаша, що спиралися на підтримку Росії. У червні ж 1659 року Виговський у союзі з кримськими татарами затіяв уже безпосередню військову сутичку з московськими військами і завдав їм досить відчутної поразки під Конотопом.

Петро Дорошенко брав участь у всіх вищезгаданих подіях, хоча до найближчого оточення Виговського він не входив. Підпис прилуцького полковника стоїть під Гадяцьким трактатом 1658 року¹. Проте, на відміну від деяких своїх колег, він не отримав од влади Речі Посполитої ні дворянства, ні нових маєтків. Тобто треба так розуміти, що поляки не вважали його внесок у справу укладення нового миру значним.

Тоді ж, у вересні 1658 року, йому було доручено повідомити російського представника дяка Кикіна про початок війни гетьмана супроти Москви. Як уже згадувалося, брав участь його полк і в придушенні повстання Пушкаря. Щоправда, немає даних про те, щоб Дорошенко особисто віддавав накази про репресії щодо повстанців, а ці репресії з подачі гетьмана Виговського були досить-таки криваві. За наказом гетьмана Полтаву було спалено, а багатьох її жителів убито, татари дістали право брати ясир² на Полтавщині. Історик В. Степанков пише, що загалом втраги в цій братовбивчій війні досягли 50 тисяч людей.

Історія зберегла відомості про те, яка роль відводилася прилуцькому полковникові під час Конотопської кампанії влітку 1659 року. Сам Конотоп був зайнятий загонами Г. Гуляницького. Петро Дорошенко в цей час стояв з полком у містечку Срібне. Завданням обох було не допустити з'єднання сил князя Трубецького з великим військом видатного московського полководця Г. Ромодановського, що стояв в українському місті Лохвиця. Маючи в своєму розпорядженні один з найменших полків Лівобережжя, Дорошенко не зміг гідно протистояти натискові росіян. Висланий Трубецьким на чолі авангарду

¹ Цікаво, що при цьому він розписався за двох своїх неписьменних колег — теж полковників. Це ще раз підкреслює той факт, що козацька еліта того часу являла собою досить строкате суспільство.

² *Ясир* — бранці, яких захоплювали татари. Утім, козаки бранців, захоплених під час набігів на Крим, називали так само.

князь Пожарський на Великдень легко взяв Срібне. Як повідомляє автор славетного літопису С. Величко: «І сам полковник їхній Дорошенко, мов заєць по болотах... ледве врятувався втечею». Утім, якщо ці події і не додали ратної слави нашому герою, то і його кривдник не дістав серйозних дивідендів від цієї перемоги. Пастка, влаштована наприкінці червня 1659 року Виговським і татарами росіянам на річці Соснівці під Конотопом, виявилася для тих фатальною. Сам же Пожарський зіграв незавидну роль «співавтора» катастрофи. Захопившись погонею за ворогом, що нібито тікав у паніці, він опинився в татарському полоні і страчений був на місці.

Конотопський тріумф не зробив Виговського господарем становища, і врешті-решт, росіяни взяли гору. Причин тому було декілька. Козаки були незадоволені збагаченням старшини та її дружбою з одвічними ворогами — поляками. Татари також викликали загальну ненависть, а крім того, змушені були піти, довідавшись про напад (далеко не останній випадок) на Крим Івана Сірка. Незабаром після перемоги під Конотопом у тилу у Виговського збунтувалися прибічники Москви. Придушувати повстання відправились П. Дорошенко, переяславський полковник Т. Цицюра і Г. Лісницький. Під Гадячем велся бої між їхніми загонами і військами бунтівників П. Апостола та П. Єфремова. Соратники Виговського обложили місто, але ця операція не дала позитивного наслідку. Тим часом росіяни готували новий удар. 2 вересня 1659 року гетьман, що стрімко втрачав підтримку на лівому березі, відбув до Чигирини.

А вже 11 вересня (за ст. ст.) на раді в Германівці козаки зажадали від Виговського скласти булаву. Її було знову запропоновано Юрію Хмельницькому. Дехто з дослідників переконаний, що основну закулісну гру, спрямовану проти Івана Євстахійовича, у підготовці і на самій раді провадив Петро Дорошенко — на той момент один з найавторитет-

ніших козацьких керівників. Новий гетьман обіцяв попередникові дарувати життя і гарантував безпеку. Так звану «асекурацію» — документ, що підтверджує ці гарантії, — Виговському привіз саме Дорошенко разом з генеральним обозним Т. Носачем і ніжинським полковником Г. Гуляницьким.

Проте старшина не збиралася так просто здатися московитам, хоча вести боротьбу їм залишалося вже недовго. Через кілька днів після ради в Германівці війська Дорошенка були розбиті козаками прихильного до Росії Я. Сомка під містечком Хмільник на Брацлавщині — тобто уже на Правобережжі. Дмитро Дорошенко вважає, що на той момент його знаменитий предок усе ще був людиною Виговського. Але Сомко позбавив його чину прилуцького полковника, лівий берег був уже в руках Сомка і росіян, і Петрові Дорофійовичу не залишалося нічого іншого, як остаточно і відкрито перейти на бік Юрія Хмельницького¹. Останній також мав невеликий вибір. Потрібно було здаватися Москві.

1 жовтня 1659 року до Переяслава, де на той час перебував зі своїми військами Трубецької, прибула козацька делегація від новообраного гетьмана Хмельницького. На чолі делегації був Дорошенко. Князь отримав на руки від колишнього прилуцького полковника проект нових «статей» між козаками і царем. Проект передбачав присутність московського воєводи лише в Києві (між іншим, порядкування тут владного і жорстокого Шереметева було постійним головним боєм для Виговського), підпорядкування київського митрополита безпосередньо константинопольському патріарху, право гетьмана самостійно чинити в питаннях зовнішньої політики тощо. Звичайно, що Трубецької, відчуваючи в той час свою силу,

¹ Фактично він втратив Прилуки ще восени 1658 року, коли полк перейшов під контроль Г. Ромодановського, який поставив тут свою людину — Я. Вронченка.

проект відхилив. Натомість було запропоновано зібратися на раду в Переяславі. Тут вона і відбулася 17 жовтня. У місті та на його околицях було сконцентровано близько 40 тисяч солдатів російської армії. На раду прибули здебільшого козаки з лівого берега Дніпра. Само собою, Юрію Хмельницькому та його соратникам довелося підписати зовсім інші статті, запропоновані Москвою. Під Переяславськими угодами підписався як «колишній полковник прилуцький» і Петро Дорошенко.

Переяславські статті 1659 року істотно відрізнялися від Березневих 1654-го. У гірший для справи української незалежності бік. Згідно з цими статтями, старшина без дозволу царя не мала права переобирати гетьмана, у свою чергу, і гетьман утрачав право самостійно призначати, звільняти чи карати на смерть старшину і полковників. Окрім Києва, московське військо розміщалося в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані. Київський митрополит перепідпорядковувався Московському патріарху (пізніше цей пункт було скасовано). Українському уряду заборонялось підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами й організовувати військові походи без дозволу Москви.

Уже в грудні 1659 року козаки направили до Москви своїх представників, для того щоб домогтися перегляду документа, який так обмежував права українців. Вони повинні були просити, щоб російські воеводи залишалися тільки в Києві і Переяславі, щоб гетьманові було дозволено підтримувати зв'язок з іншими країнами, щоб українці могли брати участь у переговорах Росії з Річчю Посполитою, а київський митрополит усе-таки не підкорявся Московському патріарху. Серед цих делегатів, напевно, найважливішу роль відігравав тепер уже полковник столичного Чигиринського полку Петро Дорошенко. На думку Миколи Костомарова, при цьому він використав усю свою хитрість, щоб не виглядати в посольстві першою

особою. Майбутній гетьман, мабуть, розумів, що місія нездійсненна, і не хотів зайвий раз дратувати московських бонз. Звичайно, царський уряд відмовився вносити будь-які серйозні корективи в досягнуті раніше домовленості.

Знову випустивши зі своїх рук Гетьманську Україну, поляки вирішили вжити радикальних заходів. Уклавши союз із кримським ханом Мухаммед-Гіреєм IV і зірвавши переговорний процес з Росією, Варшава готувала армію до нового наступу. Ситуація вимагала якоїсь реакції, і вона не забарилась. Росіяни розробили новий стратегічний план на найближчий рік. Керувати кампанією з московського боку було призначено київського воєводу Шереметева. З лівобережними козаками наказного гетьмана Т. Цицюри він мав рухатися по основному напрямку на захід. А Юрій Хмельницький із правобережними козацькими військами повинен був не пустити на з'єднання з поляками татарську орду. Однією з традиційних проблем російської армії було зволікання з підготовкою до виступу. Так сталося й цього разу. Тільки наприкінці серпня 1660 року Шереметев вийшов з Котельні і незабаром зайняв позиції в районі Старокостянтинова.

Польське командування діяло більш уміло і рішуче. 17 вересня неподалік від міста Чуднова¹ російсько-українське військо було оточене. Лише через тиждень у Слободищу, розташовану східніше Чуднова, прибула армія Хмельницького. Тут їм перепинив дорогу талановитий полководець Е. Любомирський. 27 вересня відбулася битва, що не принесла успіху жодній із сторін. Ситуація для українців ускладнювалася тим, що частина старшини була, власне, проти війни з поляками, залишаючись вірною зовнішньополітичним принципам Виговського. На скликаній негайно ради

¹ Чуднів — тепер селище міського типу в Житомирській області на річці Терів.

впливові Г. Лісницький, Т. Носач, П. Тетеря переконували молодого гетьмана укласти із противником мирну угоду.

Не залишився осторонь від політики і Дорошенко. Саме йому було доручено вести мирні переговори з Любомирським. Очевидно, козаки не вважали, що їхні перспективи настільки безрадісні. Недарма Петрові Дорофійовичу приписують таку погрозу на адресу незговірливого польського полководця: «Будете вперто на нас наступати, так маємо шаблі при боці і самопали в руках, а з вірою прибуде в нас відваги!» Тим часом Юрій Хмельницький вислав і інших гінців — до росіян з повідомленням про своє скрутне становище. Головним серед них був Григорій Дорошенко. Ця поїздка закінчилася для нього сумно — «завдяки» пропольському повороту в зовнішній політиці гетьмана старший брат Дорошенка був узятий у московський полон, і йому судилося вийти з нього лише через вісім років.

Спроба Шереметева вирватися з оточення зазнала невдачі. Це лише зміцнило старшину Хмельницького в намірах домовитися з поляками. 7 жовтня 1660 року за посередництвом кримського Нураддін-султана між поляками і козаками було укладено мир, що увійшов в історію як Слободищенський трактат. В його основу було покладено текст Гадяцького миру, до якого внесено деякі зміни. Зокрема, була виключена стаття про Руське князівство в складі Речі Посполитої. Гетьман був зобов'язаний надавати полякам військову допомогу в їх війнах з іншими країнами. Підтверджувалася заборона гетьманові вести самостійну зовнішню політику. Польській шляхті і магнатам поверталися всі маєтки на українських землях. Козаки повинні були вигнати з українських міст російські гарнізони. Першим свій підпис під цим підсумком Чудновської кампанії поставив чигиринський полковник Петро Дорошенко. У наступному році поляки його нарешті «нобілітують» (тобто

визнають членом шляхетного стану) — цілком можливо, за заслуги в справі укладення миру, і в будь-якому разі — як одного з провідних політиків України, що повернулася під владу короля. Шереметєв, залишившись без союзників, 25 жовтня 1660 року зазнав катастрофічної поразки від татар і потрапив у кримську неволю, в якій провів багато років.

Укладення Слободищенського трактату стало причиною політичного розколу і так неоднорідної української еліти та всього суспільства. Якщо на Правобережжі козацька рада, що пройшла восени 1660 року в Корсуні, схвалила його умови, то козаки деяких лівобережних полків відмовилися їх підтримати і вибрали своїм ватажком Я. Сомка. Його правобережний опонент спробував повернути лівий берег під свою булаву. Плани Хмельницького покликаний був реалізувати Дорошенко, який отримав для цього посаду наказного гетьмана. Допомогати Петрові Дорофійовичу на лівому березі повинні були п'ять тисяч козаків та кілька тисяч татар. У середині грудня Дорошенкові вдалося закріпитися в Зінкові, а незабаром зайняти Ромни. Джерела повідомляють, що при цьому наказний гетьман заборонив татарам брати звичний для них ясир. Чи не тому вже в середині січня 1661 року вони покинули Дорошенка? У травні він намагався розмістити вірні йому гарнізони в Кременчуці й Балаклії — містах, що належали до Чигиринського полку, хоча й розташовувалися на іншому березі Дніпра. У цілому, серйозного успіху дії Дорошенка на Лівобережжі не мали. Фактично все Лівобережжя на кінець весни 1661 року було під контролем Сомка і Москви. Дорошенко позбувся Чигиринського полку, поступившись ним легендарному Іванові Богуну. Історики висловлюють припущення, що причиною зняття Петра Дорофійовича були його невдачі за Дніпром. Однак і походи вже самого Юрія Хмельницького на лівий берег восени 1661-го та влітку 1662 року так само не мали успіху.

Сомко, який доводився Юрію дядьком, був обраний гетьманом у Козельці на старшинській раді лівобережних полків у квітні 1662 року. На лихо, на цьому розкол України не закінчився. Претендентів на булаву на схід від Дніпра вистачало. Одним з них був полковник Василь Золотаренко, іншим — ставленик січових козаків Іван Брюховецький. Царський уряд уміло скористався цим розбратом, підтримавши в результаті того кандидата на гетьманство, що виявляв до Москви найбільшу покірність. Ним був улюбленець козацької голоти і запорожців Брюховецький. У червні 1663 року в Ніжині була скликана Чорна рада — тобто рада всіх козаків, включаючи і старшину, і рядових вояків. Брюховецький, який не відзначався особливою принциповістю і розбірливістю в засобах, підтриманий при цьому простими козаками і Росією, взяв гору на цій раді, що увійшла і в історію, і в літературу. Його противників було схоплено і незабаром страчено.

Водночас відбувалася зміна влади і на правому березі великої української річки. Юрій Хмельницький, у черговий раз заплутавшись у численних політичних проблемах, виявив бажання прийняти постриг і добровільно склав булаву. Серед претендентів на неї найбільш впливовим був активний діяч епохи ще старшого Хмельницького полковник Павло Тетеря. Його становище здавалося тим міцнішим, що це був чи не найулюбленіший представник старшини в поляків, які всіляко його підтримували. У січні 1663 року рада в Чигирині прийняла відставку Юрія і вручила гетьманські повноваження Тетері. Розкол України на дві частини став якщо не формальною, то фактичною реальністю. Одна частина багатостраждальної країни перебувала під контролем Москви, керівництво іншої повернулося обличчям до Варшави. Україні судилося пережити одну з найчорніших сторінок у своїй історії — Руїну.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОСАВУЛ ПАВЛА ТЕТЕРІ.
БОРОТЬБА ЗА БУЛАВУ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ.
1663—1665

Після своєї відставки з посади чигиринського полковника Петро Дорофійович Дорошенко тимчасово відходить від активної участі в політиці або, принаймні, тримається в тіні. Дані про його становище і дії в 1662 році вкрай скупі. Зате цілком очевидно, що його цінував новий гетьман Правобережної України, яким на початку наступного року став Павло Тетеря. Дорошенко, напевно, був серед старшин, що привели Тетерю до влади. Про авторитет його родини і в очах нового керівництва говорить такий факт. Улітку 1663 року до Варшави рушило посольство на чолі з Г. Гуляницьким, що дістало від гетьмана Тетері вказівки просити ті або інші речі. Окремим пунктом було прописано, що Гуляницький повинен домагатися проведення спеціальних польсько-московських переговорів, результатом яких має стати звільнення з полону Григорія Дорошенка.

Узагалі ж у діях козацької старшини корпоративна солідарність перетворювалася на кастовість, збільшивши свій вплив і матеріальний стан у результаті національно-визвольної війни, багато представників козацької верхівки намагалися зафіксувати це становище, звичайно відокремлюючи

себе таким чином від української нації, що тільки-но усвідомила себе єдиною. Це помітно по заходах Івана Виговського. Це ж видно і по діях Тетері та його оточення. Ретельно проаналізувавши текст «Інструкцій», які правобережна старшина готувала до вального сейму 1664 року, дослідник В. Горобець зробив висновок, що Тетеря, а також інші автори «Інструкцій» — М. Ханенко, П. Дорошенко, Г. Гуляницький — намагалися підмінити реальну політичну автономію автономією становою, козацькою. Інша річ, що курс П. Тетері об'єктивно вів до втрати і цієї часткової самостійності, оскільки він цілком віддав себе польському королю.

Якнайпершим завданням, що його поставила перед «своїм» гетьманом польська влада, було повернення до складу Речі Посполитої східної частини України. Самі поляки при цьому не збиралися відсиджуватись удома — навпаки, їхній армії відводилася ключова роль у поході на Лівобережжя. Очолював військо особисто король Ян II Казимир. Не все було гаразд і з лояльністю правобережного населення, а тому поляки, йдучи до Дніпра, вирішували певні військові завдання і на своєму березі України. Звичайно, Тетеря мусив їм усіляко сприяти. Польське військо наступало трьома напрямками: на Тернопіль йшов коронний гетьман (фактично — міністр оборони) С. Потоцький, на Дубно — безпощадний С. Чарнецький, на Бар — блискучий полководець Ян III Собеський. Загальне керівництво армією здійснював Ян I Казимир. У листопаді 1663 року польсько-українська армія перейшла Дніпро і вторглася на територію держави Брюховецького. Населення Лівобережної України зустріло наступаючих зі зброєю в руках. Зав'язалися жорстокі бої.

На початку походу Яна II Казимира і Тетері на лівий берег Петро Дорошенко був призначений наказним гетьманом,

якому відводилося виконання серйозних стратегічних завдань. Зі своїм військом наказний гетьман бере Кременчук. Віддавши в якийсь момент цей найважливіший центр людям Брюховецького, козаки Дорошенка повертаються і знову беруть місто. Навесні 1664 року зусилля Петра Дорофійовича були заохочені призначенням його на одну з вищих посад у козацькій ієрархії — генерального осавула Війська Запорозького¹. Людина на цій посаді повинна була у мирний час виконувати інспекторські функції, а у воєнний — командувати відразу кількома полками, а за відсутності гетьмана — усім військом. Ще раніше — у січні 1664 року — польський монарх подарував Дорошенкові містечко Гуляйполе на Лівобережжі, а також надіслав спеціальний мандат у Прилуки на повернення колишньому полковнику всього його майна.

Кульмінаційною ж подією війни 1664 року на лівому березі Дніпра стала спроба Яна II Казимира великими силами взяти Глухів — місто на півночі України (сучасна Чернігівська область). П'ять тижнів поляки і козаки Тетері штурмували місто, яке обороняв загін генерального судді Животовського. Як пише літописець Грабянка: «Він стояв твердо, робив вилазки і чимало ляхів та німців² перебив в окопах». Зрештою, довідавшись, що на допомогу обложеному Глухову йдуть об'єднані сили Брюховецького і Ромодановського, поляки й татари з поспіхом відступили. Російсько-українська армія наздогнала їх біля містечка Пирогівці, вступила в затяжні бої, і лише розлиття Десни врятувало польського короля та

¹ Слова «Військо Запорозьке» не означають, що йдеться про Запорозьку Січ. Таким військом офіційно вважалися і городові козаки.

² *Німці* — узагальнююча назва для іноземців з Європи. У польському війську чимало було і кваліфікованих фахівців із Західної Європи, і загонів, що склалися з представників зарубіжної Східної Європи.

його військо. Йому вдалося відійти на литовські території (у Білорусії), а вже звідти переправитися на правий берег Дніпра. Поспішив туди і Тетеря. Облога Глухова запам'яталася хроністам ще одним трагічним епізодом. Івана Богуна, який перебував у складі гетьманського війська, поляки обвинувачували в зраді, переговорах з лівобережними козаками і розстріляли. Хтозна, може, саме він став би тією людиною, що змогла б об'єднати розколоту країну...

У першій половині 1664 року ситуація для Павла Тетері та його прихильників стала особливо скрутною не тільки через успішну відсіч, дану їм на лівому березі Брюховецьким і росіянами. Водночас і все Правобережжя з лютого охоплює могутнє антипольське, а отже, й антитетеринське повстання. Як писав один з карателів повстанців С. Чарнецький: «Вся Україна вирішила вмирати, але не піддатися полякам!» Одним з перших спалахів цього повстання був заколот паволоцького полковника Попенка. Придушував бунт герой нашої книги, Попенка за наказом Тетері було страчено. Але на арену боротьби з ненависним польським ставлеником вийшли й інші, більш відомі особи. Проти Тетері й поляків виступають Іван Виговський, що знудгувався за великою політикою, Юрій Хмельницький, котрий завжди використовується як додатковий козир, герой оборони Конотопа Григорій Гуляницький. Повстання благословляє принциповий противник і католиків, і московського кліру київський православний митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський. У боротьбу включається Запорозьке низове козацтво на чолі з непогамовним Іваном Сірком, супроти «ляхів» воюють загони Степана Сулими, а також, перейшовши Дніпро, війська Івана Брюховецького, який відчув свою міць. Нарешті, б'ється з поляками і простий

український народ, що не забув реалій середини сторіччя. У цій ситуації старшина Тетері діє досить пасивно. Це повною мірою стосується і Петра Дорошенка, який, очевидно, не збирався ні очолювати антипольський рух, ані підтримувати всіма силами своїх високопоставлених патронів — Тетерю і Яна II Казимира.

Хапаючись за владу, Павло Тетеря виявляв надзвичайну жорстокість, караючи вогнем і мечем непокірні села й міста. Не краще діяли і поляки. Виговського було схоплено і страчено 16 березня 1664 року. У своїй книзі «Українська національна революція XVII ст.» історики В. Смолій і В. Степанков пишуть: «Пройшовши тернистий шлях «блудного сина» ідеї державної самостійності України, він саме тепер цілком сприйняв цю ідею розумом і серцем і свідомо поклав на вівтар її реалізації власне життя». Зберігся цікавий лист на адресу вального сейму (парламенту) Речі Посполитої, який склали впливові старшини Тетері Петро Дорошенко, Михайло Ханенко, Тимофій Носач, Павло Яненко-Хмельницький, Остап Гоголь і Самійло Зарудний. У ньому автори доводять, що провина Івана Виговського дуже перебільшена — колишній гетьман, звичайно, підтримував зі змовниками «ганебні зв'язки», але обвинувачення його в керівництві масштабним повстанням — явна обмова, справа рук польського шляхтича Маховського. (Пізніше Дорошенко випаде нагода помститися кривдникові Виговського, про що ми розповімо в іншому розділі.) Так Петро Дорофійович намагався пом'якшити удар, що його завдавали поляки по видатних представниках українського політикуму.

Троє інших учасників описаного руху — Ю. Хмельницький, Й. Тукальський і Г. Гуляницький — у 1664 році були арештовані і переправлені до Марієнбурзької фортеці-в'язни-

ці в дельті Вісли¹. Їм судилося пробути там зо два роки. Коли повстанці залишать стіни негостинного замку, Правобережжям правитиме вже Петро Дорошенко.

Із самого початку походу Яна II Казимира на Лівобережжя на бік Брюховецького перейшов Іван Сірко, який був тоді кошовим отаманом січовиків. Свого роду «лицар удачі» тієї епохи змінив за роки Руїни чимало посад, був вінницьким полковником, претендував на посаду харківського, віддавав перевагу то одному, то іншому учаснику загальної громадянської війни. Незмінними залишалися ставка на низове козацтво і ненависть до татар — за кого б вони не воювали. У 1664-му вони воювали на боці поляків і Тетері. Довідавшись про перехід поляків на лівий берег Дніпра, Сірко негайно послав на допомогу Брюховецькому частину запорожців на чолі з полковником Чугуєм. А сам з рештою війська пішов за Буг, щоб відтягти на себе татар. Біля Бендер запорожці зруйнували чимало татарських сіл, потім заглибилися на територію Правобережжя, звідки почали виганяти поляків, долучившись таким чином до згадуваного повстання. Сіркові козаки звільнили від польських гарнізонів Брацлав, Кальник, Могилів-Подільський, Рашків, Умань, Смілу.

Тим часом Брюховецький дійшов уже до Чигирина, який обороняв ще один польський гарнізон. Лівобережному гетьманові не поталанило, оскільки на допомогу землякам поспішило військо С. Чарнецького. Зі свого боку, до Брюховецького швидко поспішав на підмогу Сірко. Чарнецький устиг відігнати гетьмана від правобережної столиці (Брюховецький відступив у Черкаси) і виступити назустріч запорожцям. Поблизу міста Бужина між поляками і січовика-

¹ *Марієнбург* — давня назва польського міста Мальборка. Колись саме тут містилася резиденція магістра Тевтонського ордену.

ми відбувся кровопролитний бій. Сили були нерівні, Сірко зазнав поразки, але зміг пробитися з частиною сил через військо противника і кинутися в Черкаси до Івана Брюховецького. Чарнецький же, переслідуючи козаків, вирішив заглянути на батьківщину великого Богдана, у Суботів, де наказав викинути з могил останки вождя визвольної війни та його сина Тимофія. Це сталося на Великдень 1664 року¹. На цьому історія взаємостосунків польського полководця і кошового отамана не закінчилася. Того ж року Чарнецький, не добившись успіху під Черкасами, шукав щастя знов-таки проти Сірка під Смілою. Отаманові й цього разу вдалося обдурити противника, та ще й захопити при цьому обоз союзників поляків — татар. Потім була успішна для Сірка битва проти поляків поблизу Корсуня. Зрештою, вже Чарнецький змушений був відступити. Його було вбито наприкінці 1664 року в Ставищі.

У якийсь момент кошовий отаман діяв разом з козаком Сулимою. Доля останнього склалася менш щасливо. Сулима потрапив у полон, зазнав катувань. Під документами слідства в його справі, що велося в серпні під Ставищем, стоїть підпис і Петра Дорошенка.

Боротьба з усіма одночасно за явного несхвалення населення була вже не під силу Павлові Тетері. З Чигирина він спочатку подався до Брацлава, а звідти, прихопивши із собою важливі документи (польські «привілеї», що надавалися гетьману), гетьманські клейноди і значну частину скарбниці², у червні 1665 року втік до Польщі. Останні бої

¹ Розповідь про наругу над могилами гетьмана та його сина досить популярна, але, приміром, відомий історик І. Крип'якевич переконаний, що це не більше ніж міф.

² Другу частину скарбниці вдалося захопити Іванові Сірку.

війська польського ставленика вели з брацлавським полковником В. Дрозденком і зазнали в них цілковитої поразки. Тетеря розраховував повернутися, але поляки, певно, були розчаровані в ньому, і в них з'явилися нові фаворити. Тому з Польщі колишній гетьман переїхав до Османської імперії. Стамбул частенько вдавався до подібного «збирання» в себе можливих претендентів на який-небудь престол. Ймовірно, що й Тетеря посідав якесь місце в їхніх планах на майбутнє. От тільки ці плани не збігалися з інтересами Варшави, і екс-власник правобережної булави, якого проклинали за дружбу з поляками, був отруєний польським же агентом у 1671 році.

Еміграція Тетері не означала автоматичного припинення воєнних дій на правому березі Дніпра. Якийсь час продовжував свої операції Брюховецький. Так, у 1665 році він вів бої за Білу Церкву, зайняту польським гарнізоном. Врешті-решт, козаки Брюховецького, втомившись від тривалої війни, збунтувалися і розійшлися по домівках. Зважаючи на появу на Правобережжі нової серйозної сили, про яку буде сказано трохи нижче, лівобережний гетьман мусив повернутися за Дніпро.

Головним питанням, що стояло перед правобережним козацтвом улітку 1665 року, було, зрозуміло, питання про заміщення вакантної посади гетьмана, тісно пов'язане із проблемою вибору зовнішньополітичного орієнтира. Віддаватися Брюховецькому, а разом з ним обов'язково і Москві, хотіли далеко не всі. Серед сильних, досвідчених і шанованих керівників, які могли б здобути булаву, надійно закріпився Петро Дорошенко. На той час він керував Черкаським полком. Достеменно невідомо, чому Тетеря відправив сюди саме Дорошенка. Не влаштовував на посаді генерального осавула

чи, навпаки, був переміщений на важливішу для того моменту ділянку¹? В. Горобець у своєму дослідженні полково-сотенного устрою Гетьманщини відзначає, що полковницький уряд (адміністрація) був не менш престижним, аніж посада в генеральній старшині, і наводить ще приклади, коли на посаду полковника йшли представники генерального уряду. Так чи інакше, вміння діяти обережно і не накликати на себе гнів «сильних світу сього», дружні і родинні зв'язки з елітами обох берегів, особисте знайомство з політиками Росії, Польщі і Кримського ханства, здатність тверезо оцінювати обстановку, не кидаючися стрімголов виконувати часом необдумані накази начальників, — усе це робило Дорошенка своєрідною компромісною фігурою, людиною, з якою можна мати справу. Для козаків же було важливо, що він не був, очевидно, прямо замішаний у репресіях (чи то з боку Виговського, а чи Тетері), не був здирцею (на відміну від того ж Тетері або Брюховецького), мав за плечима роки вірної служби Богданові Хмельницькому, досвід перебування на вищих державних посадах... Однак деяка розгубленість, що охопила українське суспільство, у тому числі й старшину, зробила можливість виходу на історичну сцену шукачів щастя і без такого послужного списку, справжніх авантюристів, що вміли виловити рибку в каламутній воді. Бо інакше складно пояснити прихід до влади на два місяці маловідомого Степана Опари.

Ведмедівський сотник Черкаського полку Степан Опара ще не був занесений до вже згадуваного Реєстру Війська Запорозького 1649 року. Не виключено, що він входив до близького кола Юрія Хмельницького і дістав певні навички

¹ Важливішу ще й тому, що до 1665 року до цього полку входили чотири сотні на лівому березі Дніпра.

дипломатії та політики саме під час його правління. Відомо, що в 1660 році Опара керував посольством молодого гетьмана до поляків, у яких просив підтримки для вже діючого на Лівобережжі Дорошенка. Та зоряна година для нього настає 1664 року. Користуючись якимсь вакуумом влади, що виникає в деяких регіонах Правобережжя у зв'язку з тривалою відсутністю полковників і постійних воєнних дій на цій території, ведмедівський сотник виявляє талант агітатора й організатора, висувається в лідери з-поміж козаків Сміли, Жаботина, Суботова, Кам'янки. Його заклик у цей час — підтримати Брюховецького, що прийшов з протилежного боку України, знаходить відгук у серцях озлоблених на поляків і Тетерю співвітчизників.

Заробивши таким чином авторитет, Опара наприкінці того ж року починає вести вже зовсім іншу гру. У листопаді—грудні йому вдається налагодити зв'язки з кримським ханом Мухаммед-Гіреєм IV. Татари гарячково шукали свою людину серед козацьких вождів. Війна, що почалася ще в 1648 році, уже дала їм значний зиск, а обіцяла дати ще більше — обійтися без допомоги багатотисячної орди багато українських лідерів просто не могли, як не могли й заборонити своїм союзникам грабувати місцеві міста і селища. Підтримуючи то одного, то іншого, татари не дозволяли створити в себе на північних кордонах сильну і, практично напевно, ворожу їм православну державу. Бахчисарай думав, що саме він зробив гетьманом Павла Тетерю, підтримавши його похід на лівий берег Дніпра 40-тисячним військом, і його «сходження з дистанції» ставило на порядок денний питання про спадкоємця, який влаштував би татар. У той час не було особливих підстав вважати, що Кримське ханство стане маяком для дещо загадкового і досвідченого Дорошен-

ка, а тим паче — для проросійськи налаштованого брацлавського полковника Дрозденка. Тому татар і зацікавив висуванець дрібнішого масштабу, але з великими амбіціями.

Утім, він виявився не таким вже й простим. Уже в січні 1665 року на раді в Лисянці Опара склав присягу на вірність королю Речі Посполитої, скориставшись миром між поляками і татарами, які, відповідно, не могли відкрито заперечувати проти його «переорієнтації». А вже в середині того ж року Степан Опара розсилає по містах Правобережжя універсал, у якому не згадує ані царя, ані короля, обіцяє повернути вольності, що діяли за Богдана Хмельницького, і підписується претензійним титулом «Старший брат Війська Запорозького». 11 червня 1665 року (у той самий час, коли Тетеря залишає територію України) на чолі лише тисячі вірних прихильників «Старший брат» бере Умань, вибивши звідти невеликий російський гарнізон. Узавши за правило слова: «чим нахабніша брехня, тим швидше їй вірять», Опара заявляє, що йому на допомогу вже йде два кримських салтана, і це дає йому миттєвий успіх. Війська самозваного лідера беруть Лисянку, і, мабуть, саме тут він проголошує себе гетьманом. Через невеликий проміжок часу він стягує вже набагато численніші війська на річку Росаву і скликає сюди на раду козацьких полковників, обіцяючи при цьому підтримку хана.

Чого не можна досягти військовим мистецтвом, іноді можна домогтися звичайною рішучістю. Вражаюче, але Степану Опарі справді вдалося привернути під свої прапори багатьох представників еліти, що прогавила для себе той момент, який не «прогавив» він. У липні 1665 року майже все Правобережжя було в його руках. Дослідниця Т. Яковлева саме чиннику Опари приписує поспішний відхід Івана Брю-

ховецького. Стамбул дозволяє васальним кримським мурзам приєднатися до колишнього сотника, і незабаром у його розпорядженні з'являється 22 тисячі татар і елітний загін турецьких яничарів. Та нас особливо має зацікавити те, що генеральним обозним у старшині Опари значиться і Петро Дорошенко!

Опинившись ні в сих ні в тих, поляки робили все можливе, щоб скинути лідера, який не порадився з ними. Особливо старався комендант Білої Церкви Я. Стахорський, котрий розсилав по містах і селах листи із закликом не підкорятися узурпаторові. Того ж, судячи з усього, більше цікавила можливість повернення до складу єдиної держави лівобережних полків. Тим більше що за це виступають і татари. Разом вони планують наступ на Канів, який повинен стати плацдармом для кидка на схід. Виграючи час, Опара відправляє до Яна II Казимира посольство з новими пропозиціями щодо статусу Гетьманщини. Це офіційно. А неофіційно новоявлений гетьман забороняє видавати провіант польським гарнізонам, ставлячи їх перед фактичною необхідністю залишити українські міста. Він відбирає млини і хутори в польської шляхти і в розмові із соратниками пропонує «відміряти ляхам землі по Случ¹». А війська Опари ведуть бої з частинами Дрозденка, який не піддався йому.

Однак брак авторитету і досвіду закулісних інтриг, надто велика ставка на традиційно ненадійних татар і одночасне ведення подвійної та потрійної гри — на Стамбул, на Дрозденка, на Варшаву — закінчилися провалом цього цікавого персонажа. У серпні 1665 року Степан і його старшина перебувають на військову раду з татарами до міста Богуслава.

¹ Случ — річка в Хмельницькій, Житомирській і Рівненській областях України. Права притока — річка Горинь.

Кримчаки зненацька накидаються на делегацію і заарештовують Степана Опару.

Винятково цікавим було б з'ясувати, яку роль у трагедії цієї людини зіграв Петро Дорошенко. Деякі нюанси вказують на те, що саме він приклав руку до падіння свого короткочасного шефа, настроївши проти нього татар. Можливо, здавши якусь секретну інформацію про дипломатію гетьмана чи просто обмовивши його. По-перше, наступного ж дня після арешту Опари татари намагалися взяти козацький табір, що розкинувся поруч з Богуславом, і передали до нього таке повідомлення: «Якщо, мовляв, візьмете Дорошенка, якого мурзи поставили гетьманом, і приймете його собі за гетьмана, то вас не будемо брати». По-друге, Петро Дорофійович був єдиним представником старшини, що прийшов з Опарою до татарського табору, котрого не було затримано разом з ним. Факти, на наш погляд, більш ніж красномовні. Та й подальша доля збанкрутілого гетьмана свідчить про те, що Дорошенко не відчував до нього особливих симпатій. Татари на прохання Петра Дорофійовича передали йому Опару. Якийсь час він провів у білоцерківській фортеці, а в жовтні Дорошенко передав ведмедівського сотника в руки поляків. За різними джерелами, Степан або вмер у Марієнбурзькій в'язниці, або був страчений.

Отже, Опару було позбавлено гетьманських клейнодів. Ще раз втрачати свій шанс на булаву Дорошенко, певно, не збирався. У жовтні 1665 року проходить перша рада, що обирає його гетьманом, а в січні 1666 року більш представницька рада в Чигирині підтверджує це обрання.

ГЕТЬМАН. ПЕРШИЙ РІК ВЛАДИ.
1666

Петро Дорофійович Дорошенко був гетьманом Правобережної України в 1665—1676 роках. Безумовно, це пік його політичної кар'єри, час, що зробив його одним з найпомітніших героїв української історії. З усіх українських лідерів тієї смутної епохи він, мабуть, більше за всіх заслуговує на титул спадкоємця Богдана Хмельницького. І як дипломат, і як воєначальник, і як адміністратор. Дослідники незмінно відзначають, що Дорошенко робив усе для здійснення своєї надпрограми — возз'єднання розірваної на дві частини країни, визнання України як геополітичної реальності іншими країнами. Недарма саме він дістав серед істориків прізвисько Сонце Руїни. Інша річ, що знайти спосіб здійснення цієї мрії, який влаштував би все населення країни і правителів країн-сусідок, уникнути при цьому жорстокості і крові, домовитися з усіма внутрішніми суперниками було неймовірно тяжко. Дорошенкові цього зробити не вдалося. Ні переконати у своїй правоті народ України, ні запобігти вторгненню жадібних і розлючених іноземців, ані цілком підкорити своїй харизмі й ідеї політичних конкурентів. Ми можемо сумніватися в тому, що Дорошенко ніколи не діяв, керуючись особистими често-

любними або корисливими інтересами. Відрізнити подібний розрахунок від щирої ідейності не так-то й просто. Можемо звинувачувати гетьмана в тому, що віддав кровожерливим татарам і туркам українську землю, стратив кількох противників тощо. Але не варто забувати, що йдеться про XVII сторіччя, і в будь-якому разі, людина, котру поважали царі, королі і хани одночасно, заслуговує і на нашу з вами повагу.

На жаль, історика, який взявся б описати внутрішньополітичну, соціально-економічну, культурну діяльність багаторічного правобережного правителя, очікують великі труднощі. Джерела, а за ними і спеціальна література звертають увагу майже винятково на міжнародну діяльність та війни, що вів гетьман. І це можна зрозуміти. Яке вже там культурне будівництво, коли міста ледве встигають (якщо встигають) відбудовувати укріплення. Яка вже там економіка, коли населення країни постійно зменшується¹, поля витоптуються, майно грабується. Що можна сказати про судову систему в місцевості, де тільки старожили можуть розповісти, що таке відносно мирний час?

От про що свідчить історична література, що ґрунтується на аналізі досить уривчастих документальних свідчень того часу. Велику увагу Петро Дорофійович, звичайно, приділяв зміцненню свого внутрішньополітичного становища. Це здійснювалося шляхом призначення на відповідальні посади довірених людей, і нижче ми дамо короткий огляд складу керуючої ланки Правобережної України в ці роки. Окремої уваги гетьмана заслуговував процес наповнення

¹ За дуже приблизними оцінками, у 60-х роках XVII ст. втрати населення на Правобережжі в порівнянні з 1648 роком становили 65—70%. За винятком лише Кам'янець-Подільського, не було більш або менш значного міста чи містечка, яке в ході війни не руйнувалося б по декілька разів.

скарбниці за рахунок не тільки традиційних зборів, але й подарунків, і військової здобичі, й відбирання майна в політичних противників та польської шляхти, що прагнула до колишньої економічної могутності. Першочерговою видатковою статтею бюджету було, звичайно, утримання армії. Дещо могло перепастися і козацькій еліті (млини, збори на мостах, села тощо), і, безперечно, православній церкві. Дорошенко піклувався про зміцнення митної системи, карбував власну монету, вживав заходів для припинення відпливу населення на лівий берег (щоправда, здебільшого безуспішно). В історичній літературі та біографічних довідках зустрічається твердження, що, здійснюючи політику колонізації вільних земель, гетьман на степовому пограниччі створив новий Торговицький полк. Це, щонайменше, спірно. Як буде показано нижче, торговицький полковник Щербина був серед тих, хто голосував за Дорошенка ще в козацькому таборі під Богуславом улітку 1665 року. Це дані, наведені в дуже серйозній, підпертій великою кількістю джерел праці В. Кривошиї. Вивчаючи історію Поділля, співробітники Вінницького краєзнавчого музею також упевнилися, що Торговицький полк був створений у 1664 році — тобто до обрання Дорошенка гетьманом.

Намагаючись уникнути зайвого тиску з боку старшини, господар булави часто скликав козацькі ради, і є навіть відомості про те, що Дорошенко залишав місце голосування, щоб не впливати на його хід. Свідчення, скоріше, легендарного характеру, але апеляція до народної думки з боку сильного правителя, що намагається позбавити впливу групу надзвичайно багатих і амбіційних підданих, сама по собі не є чимось унікальним. Так діяв Юлій Цезар, Іван Грозний, Філіпп Красивий — тобто багато виразників абсолютистської ідеї.

Щоб не втрачати частину війська під час кожної міжусобиці, підсилити гетьманську владу, мати надійні, дисципліновані підрозділи і на полі бою, і як поліцейську силу, Петро Дорофійович створив постійне 20-тисячне військо з найманих частин — знаменитих дорошенківських сердюків. Це була піхота, набрана як з місцевого населення, так і з сербів, валахів і молдаван. Отож, цей гетьман вже не покладався тільки на власну харизму і хотів би мати щось більше, ніж любов мас і рядового козацтва, яка не раз показувала свою мінливість.

Назвемо людей, що стали головними дійовими особами дорошенківського апарату управління. Ще в серпні 1665 року на стихійній раді під Богуславом його підтримали полковники: чигиринський (Прокіп Бережецький), черкаський (Андрій Вороненко), білоцерківський (Харко Тарасенко-Тараненко), київський (Павло Яненко-Хмельницький), корсунський (Гнат Уланівський), паволоцький (Ярош Грицина), уманський (Григорій Білогруд), торговицький (Степан Щербина) і кальницький (Василь Лобойко). Крім зазначених полків, до складу Правобережної Гетьманщини входили також заколотний на перших порах Брацлавський, Канівський (тривалий час полковником тут був Яків Лизогуб), Подільський (з центрами в Могильові і Межибожі, багато років господарем краю був полковник Остап Гоголь) і якийсь час — Лисянський (1661—1666 і 1674). У 1666 році був скасований Овруцький полк на півночі Гетьманщини. У військовій, а не в територіальній структурі існували ще полки, якими командував безпосередньо гетьман. Це три запорозьких полки, три сердюцьких і ще один піхотний.

Показово, що Дорошенкові вдалося об'єднати навколо себе як колишніх виговців (Чекаловських і Петрановських), так і прихильників Юрія Хмельницького (Зеленських, Гоголів).

Польський вектор зовнішньої політики тримав у своїх руках ротмістр надвірної корогви (хоругви)¹ Ярема Петрановський, Михайло Зеленський, що став свого часу брацлавським полковником, генеральний писар Іван Чекаловський, чигиринський полковник Прокіп Бережецький, корсунський полковник Гнат Уланівський. З 1670 року переговори з поляками в Острозі вели призначений за рік до цього генеральним писарем Михайло Вуяхевич і генеральний суддя Герман Гапонович. Кримський напрямок контролювали чигиринський отаман Семен Білоцерківець, той-таки Михайло Зеленський, син розстріляного поляками миргородського полковника Данило Лісницький, якийсь «пан» Дубяга. Турецьку політику розвивали генеральний суддя Михайло Радкевич-Портянка, генеральний суддя Григорій Білогруд. Московську — Григорій Дорошенко. Особливо важливі доручення часто виконував ротмістр надвірної корогви, усім відомий Іван Степанович Мазепа. Заслужують на окрему згадку Іван Демиденко, Федір Коробка та Яків Корицький, які свого часу обіймали посади генерального обозного, Лука Бускевич — генерального писаря, Жадан Якименко, Михайло Харлан і Дем'ян Пиляй — осавулів, Яків Улезко — генерального судді, Григорій Гамалія — паволоцького полковника. Досить значну роль відігравав у старшині тесть гетьмана (за першим шлюбом) Семен Половець.

Це далеко не повний перелік усіх, хто в різні роки підтримував Дорошенка, посідав місця у владі. Для козацької держави була характерна досить часта ротація полковників, регулярно обновлялася генеральна старшина. Дехто переходив на бік противників гетьмана. Приміром, згаданий Гнат Уланівський був розстріляний у 1671 році як прихильник

¹ *Корогва* — назва військового кінного підрозділу в козацькому і польсько-литовському війську. Цим же словом називали військовий прапор.

М. Ханенка. У той же час на польський бік перейшов Михайло Зеленський.

З-поміж усіх соратників Петра Дорошенка особливе місце посідає київський митрополит Нелюбович-Тукальський. Йосиф Тукальський був обраний православним духовництвом на Київську митрополію в 1663 році, після смерті попереднього глави церкви Діонісія Балабана. Однак це обрання не визнали деякі православні ієрархи західних епархій, які знайшли собі заступників в особі представників польської світської влади. Природним їхнім союзником став і гетьман Павло Тетеря, котрий, як було сказано в попередньому розділі, доніс Яну Казимиру на митрополита, Юрія Хмельницького і Григорія Гуляницького як на змовників. Так ієрарх опинився в Марієнбурзі, а привілей на митрополію польський король у червні 1664 року надав перемишльському єпископу Антонію Вінницькому. У 1667 році Тукальський вийшов з в'язниці й оселився при Дорошенкові в Чигирині. 6 березня 1668 року за клопотанням гетьмана його було затверджено константинопольським патріархом у званні київського митрополита і патріаршого екзарха в Польщі і Литві, але й після цього західноукраїнський клір і поляки інтригували проти соратника Дорошенка. Йосиф Тукальський став найближчим радником Петра Дорофійовича. Він освячував практично всі заходи свого світського заступника. Нелюбович-Тукальський був противником можливої протекції з боку Москви, хоча й підтримував бажання гетьмана об'єднати Україну. За допомогою останнього митрополитові навіть удалося запроторити у в'язницю намісника митрополії на лівому березі Мефодія — відверто проросійського клірика. Глава української православної церкви піклувався про підтримку не тільки церков і монастирів, але й братерських шкіл, регулярно втручався в політичні справи. У 1670-х роках москов-

ський уряд вів з ним переговори як із впливовим міністром. Помер Йосиф Нелюбович-Тукальський у липні 1676 року — того самого року, коли скінчилося й гетьманство його високопоставленого друга.

Перейдемо до огляду подій перших двох років гетьманату Дорошенка.

Першим противником Дорошенка став брацлавський полковник Василь Дрозденко, який і сам розраховував на булаву. Переможець Тетері Дрозденко схилився до прийняття протекторату з боку Росії. Брацлавський полковник у боротьбі з гетьманом зазнав поразки, позаяк останній мав усе-таки набагато могутнішу підтримку в особі керівників більшості правобережних полків і татарських мурзів, які дістали від правобережного гетьмана 60 тисяч золотих і право збирати ясир. Дрозденка було схоплено, відвезено до Чигирини і там страчено.

Найважливішим питанням 1666 року були, звичайно, відносини з поляками. Самійло Величко, розповідаючи про січневу раду 1666 року в Чигирині, спеціально підкреслює, що при цьому «не було специфіковано, при яким монарху залишатись — чи при польським, чи при московським». Є відомості, що вже 22 лютого 1666 року на раді в Лисянці козаки ухвалили розірвати відносини з Річчю Посполитою. Очевидно, це все-таки не цілком правильне прочитання документів. Багато рішень на радах досягалося шляхом акламації — тобто масовими вигуками з місця, схвальним або осудливим гулом. Подальша історія не дозволяє нам робити висновок, що в 1666 році гетьман уже пішов на розрив з Польщею. Приміром, у своєму літописі Грабянка повідомляє, що саме на цій раді козаки вирішили просити в польського короля підтвердження традиційних вольностей. Це вже набагато більше скидається на

правду. Тим паче що одним з перших підписаних Дорошенком як гетьманом документів був лист із підтвердженням свого підпорядкування польському монарху. В листах до «природного сюзерена» гетьман просив Яна II Казимира направити універсали до лівобережних козаків і кошового отамана Січі із закликом повернутися під руку короля. Одночасно Дорошенко намагався «вибити» собі від монарха більше повноважень, повернути низку втрачених козаками позицій. Він просить Яна III Собеського дозволити гетьманській адміністрації збирати податок на утримання війська, звільнити українські міста від обов'язку утримувати польські гарнізони. Посольство, відправлене гетьманом у Варшаву, повинне було наполягати перед монаршою особою на таких пунктах:

- 1) коронне військо не повинне поводитися жорстоко з місцевим населенням;
- 2) польські жовніри¹ не повинні зупинятися в тих місцях, де вже стоїть українська піхота;
- 3) польський гарнізон має бути виведений зі столичного Чигирина;
- 4) гетьман повинен отримати індукту (право стягувати внутрішнє мито) і збирати різні доходи з Чигиринського староства;
- 5) необхідно прискорити відправлення королівських листів на Січ;
- 6) з польської в'язниці мають бути звільнені Тукальський, Хмельницький і Гуляницький, а з московського полону — брати Петра Дорошенка.

Наступне посольство з Чигирина доповнило ці пункти вимогою скасувати унію, захистити православну віру, дозво-

¹ Так називали польських солдатів.

лити козакам селитися в шляхетських маєтках, відкрити нові православні школи в Києві.

Позитивної реакції з боку уряду Речі Посполитої не надійшло. Ані польський король, ані сейм зрештою так і не підтвердили свою згоду на обрання гетьманом Дорошенка. Ян II Казимир дорікав йому за проведення самостійної зовнішньої політики і явно не збирався виконувати прохання гетьмана щодо своїх гарнізонів. Цим він тільки прискорив відхід від нього Дорошенка, який діяв і без дозволу сюзерена. Ще лютнева рада ухвалила, «щоб у їхніх містах польських людей ніде не було». Гетьман відмовився пустити польські гарнізони у Брацлав, Корсунь і Могилів, вимагав, щоб поляки віддали Білу Церкву. Дорошенко листувався з низовими запорожцями, які сприйняли звістку про його обрання з пересторогою і рекомендували віддатися під руку московського царя. Прийшовши до влади не без допомоги татар, Петро Дорошенко не втрачає контакт і з ними, незважаючи на зміну влади в Бахчисараї — у березні Мухаммед-Гірея змінив хан Аділь-Гірей II. У червні 1666 року гетьман вже отримує від нього якусь військову допомогу. Утім, основна підтримка йому надійшла трохи пізніше.

Думка про об'єднання України під однією булавою не полишала господаря Чигирина. Не чекаючи універсалів од короля, Дорошенко і сам розсилав по містах лівого берега універсали, в яких закликав підтримати його претензії. Нагода втрутитися в справу Лівобережжя йому випала в липні 1666 року, коли проти російської присутності і гетьмана Брюховецького підняли повстання козаки Переяслава. На допомогу заколотникам Дорошенко вислав невеликий загін сердюків.

У серпні 1666 року Ян II Казимир, щоб відновити втрачені в ході останніх трьох років позиції на Правобережжі, наказує

коронному гетьманові виступити на територію Гетьманщини. Так, від дрібних сутичок через польські гарнізони держава Дорошенка і Річ Посполита переходять до повномасштабних воєнних дій. У цій ситуації без серйозної допомоги від татар було вже не обійтися. Мабуть, саме тому у вересні на річці Цибульник гетьман присягнув трьом представникам татарської держави, «що йому бути з ханами в дружбі». Тоді ж на поміч Дорошенкові приходить багатотисячна орда Девлет-Гірея II. Узагалі ж хан дістав від свого сюзерена турецького султана наказ виступити на допомогу гетьманові проти поляків. Але татар цікавив у той момент менш розорений лівий берег. Тому як удар вибирається напрямом на Переяслав, де тривало козацьке повстання. Там заколотникам удалося вбити місцевого полковника, поставленого Брюховецьким¹. Російський же воевода зміг укріпитися в замку, після чого козаки підпалили місто і стали неподалік — у Золотоноші. У вересні на допомогу їм і приходять війська Девлет-Гірея II та Дорошенка. Татарський полководець зупинився під Криловом і звідти розіслав загоони за Дніпро під Переяслав, Ніжин, Прилуки та інші міста, що дало йому близько п'яти тисяч полонених. Армію російського князя Щербатова було вщент розбито.

Плануючи і ведучи воєнні операції на лівому березі, Дорошенко намагався переконати поляків у своїй відданості. Восени 1666 року він активно листується з польським воєначальником, на той момент коронним маршалком Яном III Собеським. Гетьман називає себе «вірним підданим його королівської милості», а з приводу походу на Лівобережжя

¹ Грабянка називає його Дацком, Маркевич у своїй «Історії Малої Росії» пише, що полковником, призначеним Брюховецьким, був російський чиновник Дашков. Часто зустрічається і таке ім'я полковника, як Данило Єрмолаєнко. Чи не тому деякі літописці називають його Данком?

скаржитися: «Не маючи сил, я так мушу скакати, як мені заграють», маючи на увазі підлеглість своїх планів татарським інтересам. Дорошенко лукавив. Операція на лівому березі мала своїм завданням не тільки здобич для татар, а й посилення впливу самого гетьмана по той бік Дніпра. І це йому вдалося. Чимало козаків перейшли на правий берег, а деякі сотні лівобережних полків орієнтувалися на Дорошенка більше, ніж на Брюховецького, і надалі. В одній із грамот царського уряду, вже після укладення Андрусівського перемир'я, у березні 1667 року вказувалося на те, що за договором з Польщею лівобережні міста належать цареві, однак у Золотоноші й Піщаному «засіли» козаки і «чинять усілякі бійки і розорення». 30 травня того ж року полтавський воевода Валконський повідомляв начальство про «хисткість» місцевих жителів, що сподіваються на підтримку запорозьких козаків, які в свою чергу схиляються до «зрадника Дорошенка».

Потрібний був Девлет-Гірей II гетьману і для війни на правому березі, де відкрита сутичка між ним і поляками ставала неминучою. З літа тут розвивав наступ польський воєначальник Маховський. Його дії в українських містах, які вважалися неблагонадійними, мало чим відрізнялися від татарських жорстокостей. Зустріч військ Маховського і Красовського з одного боку і Дорошенка і Девлет-Гірея II — з іншого відбулася в грудні 1666 року під Браїловим на Брацлавщині. Тут поляки зазнали нищівної поразки. За свідченням хроніста І. Ерлича: «...мало хто живим утік». Самого Маховського у кайданах було доправлено в Крим. Після цієї перемоги татари і козаки зробили кидок на Львів, Люблін, Кам'янець-Подільський, де знов-таки було захоплено багато полонених — за деякими даними, до 40 тисяч чоловік.

БОРОТЬБА ПРОТИ
АНДРУСІВСЬКОГО ПЕРЕМИР'Я.
1667

Початок 1667 року ознаменувався укладенням одного з найважливіших для історії нашої країни міжнародних пактів — Андрусівського перемир'я. Провівши кордон по території України, польські і російські дипломати одночасно полоснули по серцю правобережного гетьмана. Саме 1667 рік став переломним для формування зовнішньополітичної концепції Петра Дорошенка. Гетьман зрозумів, що покладатися на лояльність двох провідних держав східної Європи щодо ідеї української незалежності, а отже й українській єдності — не доводиться.

Перемир'я між Москвою і Варшавою було укладено в селі Андрусове неподалік від Смоленська 30 січня 1667 року. Цьому передувала тривала дипломатична підготовка. Одним з перших думку про те, що з Річчю Посполитою треба миритися, щоб розв'язати собі руки в боротьбі зі Швецією за вихід до Балтики, висловив видатний російський політик глава Посольського наказу О. Ордин-Нащокін у 1661 році. З того часу він наполегливо втілював у життя цю ідею і навіть висловлювався в тому дусі, що заради миру з Польщею їй можна було б віддати і лівобережну частину України. Але проти цього категорично заперечував цар Олексій Михайлович. Річ

Посполита пішла на зближення з Росією після провалу походу Яна II Казимира на Лівобережжя в 1664 році, а також у зв'язку зі скиненням її ставленика Тетері.

Андрусівське перемир'я було укладено на тринадцять з половиною років. Малось на увазі, що надалі сторони домовляться про Вічний мир¹. Відповідно до договору, Москва отримувала під свій контроль лівобережні території, Річ Посполита — правобережні. Запорозька Січ повинна була залишатися під спільним контролем двох держав. Київ з невеликим шматком прилеглої території на два роки залишався у складі Росії, після чого мав перейти до Польщі. У відповідності зі статтями Андрусівського договору можна простежити встановлення кордону між Польщею і Росією по Дніпру, починаючи від порогів до нижньої течії річки Сож. Від останньої по кордону Річицького повіту (охоплював «кут» південно-східного району майбутньої Мінської губернії і розташовувався на берегах Дніпра, Прип'яті та Березані) і частково Мстиславського воєводства демаркаційна лінія Української держави повертала на схід за Сож і дуже звивисто окреслювала східний кордон Лівобережної Гетьманщини. Укладення перемир'я з усією очевидністю означало, що незабаром і поляки, і росіяни посилюватимуть свою присутність в Україні, щоб тримати в покорі території, які вони вже визначили як свої.

Петро Дорошенко був у курсі майбутньої угоди ще влітку 1666 року, про що свідчать його скарги Яну II Казимиру на те, що представники Гетьманщини не запрошуються для участі в переговорах. У лютому 1667-го, вже знаючи про те, що поляки і росіяни підписали документ, гетьман шле посольство до Бахчисараю із пропозицією про укладення українсько-татарського військово-політичного союзу. Цікаво, що послі

¹ Його і було укладено 1686 року.

мали, зокрема, завдання прощупати ґрунт щодо можливості укладення ширшого — українсько-московсько-татарського союзу, спрямованого проти Речі Посполитої. Очевидно, Дорошенко ще сподівався на те, що зможе запропонувати Москві більш вигідний трактат, ніж Андрусівський. 1 березня 1667 року гетьман звертається з універсалом до всіх козаків Війська Запорозького, повідомляючи про угоду між Річчю Посполитою і Росією, загрозу наступу польського війська. Він закликав і козаків, і посполитих (обивателів) готувати зброю та бути готовими виконати його наказ — виступити в похід. Активізувалися дії гетьмана щодо звільнення українських міст від польських гарнізонів, він починає облогу Білої Церкви — твердині польського панування на Правобережній Україні. Чимало зусиль Дорошенко докладає, щоб дійти згоди із запорозькими січовиками. У другій половині квітня туди направляється його посол, який пропонує запорожцям бути з гетьманом заодно і не чинити шкоди кримським татарам. Скликана з цього приводу на Січі рада показала, що частина козаків виступає на підтримку Дорошенка, а інша — на підтримку російського царя. Проте до правобережного гетьмана було відряджено гінця, який мав повідомити про готовність низового козацтва скласти йому присягу. Позиція Січі змінилася, коли запорожці в середині травня вбили московського посла, що їхав на Крим, Ю. Лоджинського. Не будемо вдаватися в причини цієї сумної події. Результатом був деякий переляк запорозької старшини. Ф. Дінцю, який прибув для з'ясування епізоду, вони заявили, що в разі прощення з боку царя козаки не стануть об'єднуватися з Дорошенком і татарами. У травні Петро Дорошенко вступає в контакти з росіянами — знов-таки розраховуючи змінити політику Москви відносно Польщі й України.

Марні спроби переконати Москву відмовитися від миру з поляками і вже зовсім напружені відносини з Варшавою змушують Дорошенка шукати допомоги не тільки в Криму, але й у Стамбулі. Контакти із султаном були встановлені вже давно — недарма татари отримували з Османської імперії вказівку підтримати Дорошенка в кампанії 1666 року. А в липні 1667-го до Стамбула направилося посольство на чолі з М. Радкевичем-Портянкою з конкретнішими пропозиціями. Власне, українці, можливо, вже тоді поставили перед султаном питання про турецьку протекцію. У всякому разі, влада Оттоманської Порти незабаром в офіційній документації почала іменувати Петра Дорошенка своїм підданним — традиційне формулювання для позначення навіть незалежних государів, що користуються підтримкою султана. Польський посол Радзівівський повідомляв у Варшаву, що турки говорили йому: «Україна така далека від підданства Польщі, як далеке небо від землі». Османська імперія не бажала поновлювати турецько-польське перемир'я 1640 року, поки Річ Посполита діятиме в контакті з Москвою.

Уже навесні 1667 року між військами польного гетьмана¹ Яна III Собеського, що рухався на Поділля і Побужжя, та козаками з їхніми союзниками татарами велися окремі битви. У травні кілька тисяч татар Батирші-мурзи, що прибули до Дорошенка, на їхню вимогу були послані разом з уманським полковником Г. Білогрудом по здобич на захід. Вони вторглися у Летичевський повіт Подільського воєводства і на Волинь, де захопили численний ясир. У червні військо чамбула² Єлл-мурзи і козаки полковника Гоголя вже йшли через Поділля на Тернопіль. Протягом липня—серпня прийшли татари здійснили

¹ *Польний гетьман* — друга за значенням особа у військовій ієрархії Речі Посполитої після великого коронного гетьмана.

² *Чамбул* — кінний загін.

спустошливі рейди на Старокостянтинів, Межибож, Острог, Збараж і Дубно. У середині серпня козаки Дорошенка взяли обложений ще наприкінці минулого року Чигиринський замок з польським гарнізоном, що захищався там. Нарешті, коли до гетьмана приходить армія калги-султана Крим-Гірея, Дорошенко вирішує завдати вирішального удару по противнику. Політична програма гетьмана в той момент передбачала включення до його держави всіх західноукраїнських земель. Як відзначав пізніше Ян III Собеський, козаки мали намір дійти аж до Вісли.

Наприкінці серпня Петро Дорошенко виступив у похід, рухаючись з основними силами на Старокостянтинів. У його розпорядженні було близько 15 тисяч козаків з 30—40 гарматами, 16—20 тисяч татарського війська і 3 тисячі турецьких яничарів з дванадцятьма гарматами. Допоміжний удар з боку Подністрів'я завдавав подільський полковник Остап Гоголь. Тим часом енергійний Собеський зміг зібрати 15 тисяч жовнів (у тому числі гарнізони фортець і приватні війська польських магнатів), а крім того озброїв велику кількість селян — хоч і православних, але обурених попередніми татарськими грабежами.

Собеський розумів, що його сил недостатньо для того, щоб розгромити всю козацько-татарську армію в одній вирішальній битві. Зате він знав, що татари не відмовляться від своєї улюбленої «роботи» — роз'їжджати по країні з метою брати ясир. Тому польний гетьман прийняв рішення поділити армію на п'ять з'єднань від кількох сотень до двох тисяч солдатів. Кожна така група захищала визначений район або перепиняла важливий шлях, спираючись на укріплені фортеці Західного Поділля, Волині і Галичини (Кам'янець-Подільський, Тереховля, Бережани, Дубно, Броди та ін.) або укріплений табір. З іншою ж частиною армії (близько 3 тисяч чоловік) польний гетьман став спочатку під Кам'янцем (20 вересня). Тут він

розраховував загрозувати зручному відкритому шляху на Львів. Але Дорошенко і Крим-Гірей не дали себе піймати на гачок. Висунувши про людське око пропозицію про укладення перемир'я, союзники 25 вересня висунулися з-під Старокостянтинова на захід, через Збараж, і 3 жовтня підійшли до Помор'я. Довідавшись про появу противника в Галичині, Ян III Собеський терміново залишив Кам'янець і 4 жовтня зі своїми 3 тисячами жовнірів та 6 тисячами селян отаборився біля Підгайців (нині містечко в Тернопільській області) на відстані 45 км від Дорошенка і татар. Останні, до речі, потрапили в пастку, розставлену їм ще раніше польським воєначальником. Чамбули, вислані по ясир, скрізь натикалися на польські загони. Відчутних поразок татари зазнали під Помор'янами та Бучачем. Лише Зборов здався «бусурманам» без найменшого спротиву. Довелося козакам і татарам знову збиратися в кулак.

Обране Собеським місце для бою було зручно обороняти. На північ від Підгайців здіймалася височина, оточена з одного боку лісом, а з другого — річкою Коропець. З півдня і заходу Підгайці облямовували густі ліси, а зі сходу — болота й балки. Польний гетьман спорудив два укріплення — рavelіни з гарматами на північ від міського замку. Більшість його військ залишилися в резерві. Битва почалася 6 жовтня 1667 року. Поле бою не дозволяло татарам і козакам цілком використати свою чисельну перевагу. Через нього проходив глибокий яр, ділячи поле на дві вузькі смуги, по кожній з яких у першому ешелоні могла наступати лише частина військ. Собеський розмістив свою піхоту й артилерію в згаданих рavelінах у формі підкови. У резерві залишилася вся кіннота.

Перший наступ військ калги-султана поляки зупинили вогнем піхоти й артилерії з польових укріплень, що неважко було зробити, бо наступ численні татари вели на вузькому фронті.

Слідом за цим пішла в контратаку блискуча польська кавалерія з другої лінії. Друга лінія татар тим часом опинилася також у межах досяжності польських ядер і, потрапивши під серйозний обстріл, не змогла прийти на допомогу землякам з першого ешелону. Невдачею закінчилася і спроба козаків Дорошенка обійти поляків із флангу, щоб форсувати річку і вийти полякам у тил. Залишок польської кінноти цілком успішно стримав цей натиск. Їй допомагала в цьому «табірна челядь» — ті самі селяни, що воювали на боці Собеського. Армію Дорошенка і Крим-Гірея підвела і погана координація дій між татарами й козаками. Виступаючи в різний час, вони давали можливість полякам перекидати війська з флангу на фланг. Козаки і татари змушені були перейти до облоги польського табору¹.

Сама по собі невдача в битві під Підгайцями ще не була фатальною для всього ходу кампанії. Облога табору повинна була принести Дорошенкові успіх. Але тут втрутилися інші обставини, що в черговий раз продемонстрували розкол українського суспільства, невміння його лідерів підкорити свої дії спільним інтересам. Те, що татари можуть будь-якої миті розвернутися й піти геть, уклавши сепаратну угоду з противником, було відомо і раніше. Досить згадати битву під Берестечком 1652-го або події під Зборовом 1649 року. Та цього разу вони покинули поле бою з інших міркувань. Як ми вже говорили, була в Україні одна впливова людина, червоною ниткою через біографію якої проходила боротьба з мусульманськими сусідами країни. Ця людина — Іван Сірко, який

¹ Системний аналіз особливостей військової тактики, застосовуваної полководцями того часу, виходить за рамки нашої книги. Проте не можна не відзначити той факт, що подібне застосування польових укріплень для розділення військ противника, організації ефективної вогнепальної оборони, заощадження сил, взаємодії артилерії з кавалерією було передовим методом. Через 42 роки під Полтавою саме так діятиме Петро I.

вибрав зручний момент, щоб ударити татарам в тил. Ще в серпні 1667 року його козаки атакували турецький Очаків, а на початку вересня кілька тисяч козаків під командуванням Сірка і кошового отамана Рога виступили на Крим, прорвалися через Перекоп і заходилися спустошувати півострів. Сірко направив свої війська на Кафу (нинішню Феодосію), а Ріг — на столичний Бахчисарай. Обидві частини Запорозького Війська безжалісно вирізували і випалювали татарські улуси й міста, забирали майно, гнали худобу, і сам кримський хан, рятуючись від козаків, покинув Крим морським шляхом. За словами літописця, у Криму залишилися «тільки пси й коти». У рабство було захоплено півтори тисячі людей, дві тисячі православних невільників, навпаки, було звільнено.

Звістка про домашню трагедію змусила татар негайно припинити військові дії в Україні. Довіри до козаків у них поменшало, та й потрібно було налагоджувати побут на батьківщині. Через голову П. Дорошенка калга-султан почав переговори з Яном III Собеським і буквально за кілька годин досягнув з ним угоди, підписавши трактат про «вічну приязнь і непорушний мир». Татари обіцяли надалі розв'язувати питання мирним шляхом, утримувати від нападу на Річ Посполиту Буджакську орду (що не визнавала верховенства кримського хана), відпустити деяких бранців (у тому числі захопленого торік під Браїловом Маховського). Зі свого боку поляки обіцяли продовжити виплату татарам так званих упоминок — плату за ненапад, а доки татарський посол не отримає цих «подарунків», відправити до Бахчисарая своїх людей як заручників. Укладаючи договір з татарами, поляки дозволили їм узяти на зворотній дорозі ясир, що вони й поспішили зробити, спустошивши тільки на Покутті близько трьохсот сіл.

Дорошенку нічого не залишалося, як теж почати переговори з поляками. 19 жовтня 1667 року була укладена угода між двома гетьманами, що ввійшла в історію під назвою «Підгаєцькі пакти». Згідно з цими пактами, Дорошенко і все Військо Запорозьке обіцяли підданство королю і відмовлялися від будь-яких інших протекцій. Козаки повинні були забезпечити безпеку польським поміщикам. У трактаті було зроблено застереження, що Собеський не має досить повноважень, щоб задовольнити претензії Війська Запорозького, а тому пропонувалося, щоб козаки відправили своє посольство на найближчий сейм, де буде створено комісію з їхньої справи, у чому польський полководець обіцяв їм всіляко посприяти. Зате польний гетьман обіцяв не вводити коронних військ до жодного міста, де проживають козаки. Останні, у свою чергу, не мали права вимагати собі міста, де немає козаків. (Тобто мав дотримуватися status quo.) Собеський обіцяв скоротити чисельність білоцерківського гарнізону. У присязі, складеній козаками після цього, ще раз підкреслювалося, що вони не будуть шукати ніякої іншої протекції, а також «зі сторонніми державами не матимемо кореспонденції ані посольства».

Попри всі клятви, що їх складали і підписували обидві сторони, Підгаєцькі пакти були все-таки фікцією і на ділі не виконувалися. Головною функцією цього договору було припинення воєнних дій у даний момент. І це, без сумніву, було провалом планів гетьмана Дорошенка. Як пише його нащадок Д. Дорошенко, можна лише уявити собі, яким ударом був для гетьмана «такий фінал кампанії, до якої він старанно готувався цілий рік з напругою всіх сил».

Невдача в галицькому поході підштовхувала гетьмана до активізації переговорів з Росією, яка й сама в цей час демонструвала щодо правобережного правителя велику теплоту. Під час

Підгаєцької кампанії був, нарешті, звільнений з полону Григорій Дорошенко. Місію ротмістра Рославлева, що не дала результату, замінила в Україні група стряпчого В. Тяпкіна, який почав активніші переговори з Дорошенком. Однак відмовлятися від миру з Польщею Москва не збиралася. 28 жовтня 1667 року Олексій Михайлович ратифікував Андрусівські угоди.

У цей час у Чигирині був посланець московського резидента в Україні Тяпкіна Тютюрев. Своєму начальству він повідомляв, що звістку про ратифікацію Андрусівського договору Дорошенко сприйняв дуже важко і два дні хворів. Щоправда, після цього на службі, яку правили митрополит Тукальський і архімандрит Гедеон (це не хто інший, як Юрій Хмельницький), польський і московський монархи величалися «захисниками християнської церкви». Чи то гетьман не хотів видавати своїх планів, чи то сподівався на те, що будь-який, навіть «непорушний» мир скасовується, якщо сторони знаходять вигоду в цьому скасуванні, і збирався знайти для Москви таку вигоду.

Кінець 1667 року видався багатим на переговори. У грудні до Чигирини прибуває нове російське посольство від Тяпкіна під керівництвом В. Лубенського, завданням якого було домогтися розірвання відносин Дорошенка з Кримом, але гетьман відхилив цю пропозицію, хоча у своїх промовах він і митрополит висловилися за те, щоб «була у злуці Україна вся» під владою царя. Петро Дорофійович підкреслив, що має на увазі не тільки традиційні Лівобережжя і Правобережжя, а всю територію колишнього Російського князівства (Київської Русі), тобто і Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир-Волинський. Дорошенко висловив бажання продовжити переговорний процес і через брата Григорія запросив Тяпкіна до Черкас. Оскільки останній зволікав, гетьман ще раз направив до нього Григорія Дорошенка і писаря Бускевича, які пові-

домили, що Петро Дорошенко погоджується прийняти російське підданство за умови, що в містах не буде російських воєвод і гарнізонів, московські люди не збиратимуть із селян і міщан податків, не порушуватимуть козацьких вольностей і прав, а гетьманом на обох берегах Дніпра залишиться він.

Але в тому ж таки грудні в російській столиці поляки і росіяни підписують ще один договір. Цього разу він мав чітку антитурецьку спрямованість. У договорі було окремим пунктом зазначено, що козаки не повинні «залишатися при бусурманах». Московський цар обіцяв, що в разі, якщо вони порушать цей пункт і відійдуть від Речі Посполитої, на допомогу королю прийде російське військо. Гарна ж відповідь на всі спроби Дорошенка організувати антипольський православний союз Росії і єдиної України!

Польських посланців, що прибули «під завісу» 1667 року до Чигирини, козаки зустріли вкрай недружелюбно. Додому послали писали, що почули від Петра Дорошенка і Юрія Хмельницького багато образливих слів. Гетьман відкрито засудив постанови недавнього московського договору Росії та Польщі, а крім того, порушуючи Підгаєцькі пакти, відмовився посилати відповідну делегацію до Варшави. Через кілька днів, 1 січня 1668 року, він пише Тяпкіну гнівного листа, в якому показує своє справжнє ставлення до того, що відбулося в Андрусіві і потім у Москві: «Ось недавно ви учинили договір з поляками на нашу погибель; розірвали надвоє й обидва монархи вмовилися між собою, що будуть нас викорінювати... Ви звикли вважати нас безсловесною худобою, без нас вирішили, які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом ці міста дісталися вам не вашою силою, а Божою поміччю і нашою кров'ю та відвагою. Ми хоч і вівці, але вівці стада Христового, його кров'ю викуплені, а не безсловесні... І того ярма ні ми, ні батьки наші носити не звикли». Чи потребує коментарів таке послання?

ГЕТЬМАН ОБОХ БЕРЕГІВ.

1668

Напевно, найкращі часи у своїй політичній діяльності Петро Дорошенко пережив у 1668 році, коли йому, хай ненадовго, але все-таки вдалося досягти своєї заповітної мрії — об'єднання України під однією булавою. Та ще й під своєю. Ці події тісно пов'язані з діями лівобережного «колеги» Дорошенка — Івана Брюховецького. Ще однієї людини, крім Мазепи, з приводу якої в російській православній церкві лунало: «Хай будуть прокляті довіку лихі злодії і розбійники...»

Як видно з одного з попередніх розділів, спершу ніщо не передвіщало того, що Брюховецький стане «злодієм» для своїх московських заступників. Він прийшов до влади, поза всяким сумнівом, за допомогою росіян і швидко почав справджувати вкладені в нього кошти. Брюховецький дозволяв собі висловлювання на користь скасування гетьманату зовсім і перетворення його на князівство на чолі із сином Олексія Михайловича царевичем Федором. Уже в листопаді 1663 року з представниками царського уряду гетьман підписав Батурицькі статті. Крім повторення Переяславських угод з Юрієм Хмельницьким 1659 року, вони мали й кілька нових пунктів:

— гетьманський уряд зобов'язувався безкоштовно забезпечувати продуктами харчування московські гарнізони, розташовані в Україні;

— установлювалася заборона для українських купців у Московській державі продавати вино і тютюн, оскільки це заважало здійсненню царської монополії на продаж цих товарів;

— гетьманський уряд обіцяв здійснити заходи щодо арешту і повернення російських втікачів;

— заборонявся продаж хліба на Правобережну Україну (і це ще до Андрусівського перемир'я!) і кримським татарам;

— було необхідно скласти перелік усіх козаків, міщан і селян, а також указати розміри їхніх земельних володінь.

Цими домовленостями справа не обмежилася. Осібно в історії правління гетьмана Брюховецького стоїть 1665 рік. Якщо можна так висловитися, справжній «прорив у зворотний бік». У вересні 1665 року він першим з українських гетьманів здійснив візит у Москву. По-перше, Іван Брюховецький підписав там нові, Московські статті, що стали черговим кроком до втрати Україною незалежності. Згідно з цими статтями,

— українські землі і міста проголошувалися володіннями московського государя, а з їхнього населення (крім козаків) бралися податки до царської скарбниці;

— вибори гетьмана повинні були проходити в присутності московських представників, а гетьманські клейноди новообраний гетьман отримував від царя;

— дипломатичні відносини гетьмана з іншими країнами заборонялися;

— київську митрополію повинен був очолити московський ставленик;

— гетьман позбавлявся права давати українським містам самоврядування, тепер це робилося винятково царем;

— істотно розширювалося коло повноважень московських воевод в українських містах (збір податків з некозацького населення, податей з купців, грошових зборів з оренд та ін.).

Про цих воевод потрібно сказати особливо. Справжнім шоком для багатьох в українському суспільстві стало те, що гетьман Лівобережжя сам попросив у царя збільшити кількість міст, у яких повинні були стояти московські гарнізони. Історики вбачають у цьому наслідок того, що Брюховецький, хоч і прийшов до влади в 1663 році за підтримки рядового козацтва і січовиків, давно вже не почував з їхнього боку серйозного оперття для своєї влади. Запорожці розчарувалися в гетьмані, який запобігав перед прийшлими московськими воеводами й збільшував свій особистий статок, повертав у кріпацький стан селян. Російська зброя повинна була захистити Івана Брюховецького не тільки від внутрішніх бунтів, але й від його правобережного опонента. На прохання лівобережного гетьмана російські гарнізони відтепер розміщалися в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі, Полтаві, Новгороді-Сіверському, Кременчуці, Кодаку¹ та Острі.

Будучи в Москві, Іван Брюховецький не обмежився проханням про надсилання додаткових збройних сил. Гетьман одружився і поріднився таким чином з одним з найвельможніших московських боярських родів Долгоруких. Одночасно він і сам дістав від вдячного царя титул боярина і земельні

¹ Особливо образливий пункт для мешканців Запорозької Січі. Фортецю Кодак приблизно на місці нинішнього Дніпропетровська свого часу збудували поляки, зокрема для контролю над козаками. Ті не раз руйнували її, проте поляки відновлювали знову. Тепер же звідти за ними, очевидно, повинні були стежити московські служиви.

володіння. Дворянство і маєтки отримали і його однодумці зі старшини. Усе це, знов-таки, не викликало захоплення в населення Лівобережної України.

Після цього відносини українців із представниками московської влади на їхній землі розвивалися по низхідній. Московські воеводи, зі свого боку, поводитися як повновладні господарі, чинили суд над місцевими жителями на власний розсуд. У 1666 році російська влада почала перепис українського населення — захід, що з часів Середньовіччя означав швидке розширення податкової бази, обкладання подушною податтю місцевих жителів. Не залишало сумнівів у подальших намірах великодержавних політиків Андрусівське перемир'я 1667 року, укладене без будь-якої участі правобережних або лівобережних лідерів.

«Хисткості» населення Лівобережжя, спрямовані проти воевод чи Брюховецького, не припинялися і з окремих спалахів загрожували перерости в загальний вибух. Вище було розказано про бунт жителів Переяслава. Дуже показово, що він відбувся за підтримки амбіційного гетьмана Дорошенка і татар. Були й інші виступи. Так, низовикам ще в 1665 році вдалося витіснити із Запорожжя воеводу Косагова, потім січовики розправилися з московським послом у Криму Ладжиженським. Після цього кошовий отаман хоча й намагався загладити провину перед Москвою, але на адресу гетьмана пішов куди зліший лист, у якому отаман обвинувачував саме Брюховецького в тому, що той своєю необачною політикою довів справу до зіткнення двох православних народів. Наведемо уривок з ще одного листа отамана до гетьмана: «Почули ми, що Москва буде в Кодаку, але її там не потрібно. Погано робиш, що починаєш з нами сваритися, зброя не допоможе в полі, якщо вдома не буде ладу. Хоч ти від царської велич-

ності отримав пожалування, але достоїнство своє отримав від Війська Запорозького, Військо ж не знає, що таке боярин, знає тільки гетьмана».

Напевно, вже в 1667 році Іван Брюховецький планував свій різкий поворот — антимосковське повстання. 19 січня 1668 року старшинська рада в Гадячі прийняла рішення про повстання проти Москви. Воно почалося 4 лютого. Московським воеводам було запропоновано залишити українські міста. Деякі воеводи підкорилися добровільно, інших — вивели силою, як, наприклад, у столичному Гадячі і полковому місті Полтаві. До березня 1668 року практично всю територію Лівобережжя було звільнено від російської військової присутності, московські гарнізони утрималися тільки в Києві та Чернігові. Повстання перекинулось і на схід — на Слобожанщину, яка взагалі офіційно не входила до Гетьманщини. Тут Брюховецького підтримав Іван Сірко. На Харківщині проти нього діяв місцевий полковник Ріпка. Йому вдалося не пустити знаменитого запорозького ватажка у Харків, розбити повстанців під Печенігами і Чугуєвом. Після цього на території полку з'явилися татари, що підтримували Брюховецького, сам полковник Ріпка був убитий нечисленними змовниками в полковому центрі. Утім, нове керівництво легко погасило вогнища повстання в цьому міцно пов'язаному з Росією регіоні.

Наприкінці квітня з Белгорода в Україну виступило московське військо на чолі з досвідченим Григорієм Ромодановським. У травні ця армія взяла в облогу Котельву. А в кінці того ж місяця Дніпро в районі Кременчука перейшли війська правобережного гетьмана Петра Дорошенка.

Ми вже неодноразово зустрічали нашого героя на Лівобережжі. У тому числі як гетьмана іншої частини України. Чи варто повторювати, що Дорошенко і далі бачив кінцевою

своєю метою єдину країну, а в зв'язку з цим готовий був з'являтися на лівому березі Дніпра з будь-якого приводу — приводити татар по ясир, допомагати бунтівникам. Цього разу таким приводом став виступ Брюховецького. Чи було це несподіванкою для гетьмана Лівобережжя? Виявляється, зовсім ні. Документи переконливо свідчать про те, що Петро Дорофійович уже давно листувався з Брюховецьким, пропонував йому виступити спільно, щоб усі українці в результаті виявилися «одного стада овечки». Листи того ж змісту надсилав на адресу московського ставленика митрополит Тукальський, натякаючи при цьому на те, що саме він може стати гетьманом обох берегів. Як альтернативу Москві Дорошенко висував Стамбул¹. Є відомості, що на січневій раді 1668 року в Чигирині вже були представники Брюховецького, які, виходить, разом з дорошенківцями прийняли рішення про те, щоб українці обох берегів жили в єдності і платили данину султанові і кримському ханові. Через якийсь час аналогічне рішення було прийнято і на раді лівобережного козацтва. Петро Дорошенко писав до хана Аділь-Гірея II в січні 1668 року про те, як би поляки і росіяни «яких-небудь лихих задумів над нами і всією Україною здійснити не хотіли», у зв'язку з чим пропонував бахчисарайському правителю зробити спільний похід на Лівобережну Україну з метою її звільнення від Росії. Приблизно в той же час до султана і хана відправилися і послі Брюховецького, яких було прийнято доброзичливо. Татари охоче включилися у військові дії на Лівобережжі.

Отож, Дорошенка на лівому березі чекали. Після з'єднання двох армій, а тим більше за підтримки татар війна з росіянами мала шанси закінчитися цілковитим успіхом. Ще

¹ Докладніша розповідь про прийняття Дорошенком турецької протекції — у наступному розділі.

раніше було вирішено, що єдиного гетьмана зрештою обере Всеукраїнська рада Війська Запорозького. Брюховецький розраховував на те, що як ініціаторові повстання булава єдиної України дістанеться саме йому. Тим паче що вибір буде зроблено на території Лівобережжя. Іншої думки був Дорошенко. Поки на лівому березі Брюховецький виганяв московських воєвод, його хитрий союзник через брата Григорія вже домовлявся з московським представником Тяпкіним: «Під великодержавною рукою царської величності хочемо бути, тільки б у нас у містах і містечках воєвод, ратних людей і всяких московських начальників не було, вольності наші козацькі і права були б не порушені і гетьманом би на обох берегах Дніпра були Петрові Дорошенку, поборів і всяких податків з міщан та інших тяглових людей ніяких не брати, а гетьманові Брюховецькому по милості великого государя можна прожити і без гетьманства, тому що він пожалуваний найвищою честю і багатьма милостями».

Перейшовши Дніпро, правобережний гетьман рухався через Говтву, Решетилівку на Опішню, йдучи таким чином назустріч Івану Брюховецькому, який зупинився на Сербіно-му полі¹. 7 червня сюди прибули і війська Дорошенка. Місце це ввійшло в історію України ще раніше — у 1658 році. Тоді Лівобережна Україна була охоплена народно-козацьким повстанням М. Пушкаря і Я. Барабаша, з якими боролися війська гетьмана Виговського. Поле лежало неподалік від оспіваної в літературі Диканьки. Свого часу гетьман Виговський вислав сюди війська з Миргорода, щоб підтримати введення в полтавські полковники Івана Богуна, котрий мав замінити

¹ Грабянка стверджує, що Дорошенко рухався не на з'єднання з військами Брюховецького, щоб потім разом бити росіян, а навпаки — перегородити шлях лівобережному гетьманові, який ішов у Котельву, де стояли сили Ромодановського.

Пушкаря. У складі цього двохтисячного з'єднання був і підрозділ полковника Івана Сербіна — дійсно серба за національністю, що й дало йому прізвисько. Полковник був наголову розбитий пушкарівцями, а поле дістало свою назву Сербіне. Серед поля була височина, що називалася Сербіна могила.

Наступного дня, 8 червня, гетьман Дорошенко, взявши тисячу зі свого війська і старшину, став на Сербиній могилі й послав звідси до Брюховецького свого посла в чині сотника із запрошенням прибути на переговори. Подальші події описуються по-різному. Ми в своїй розповіді будемо, як і багато істориків, орієнтуватися на відомості літописця Величка. Брюховецький відповів посланцеві відмовою, запропонувавши натомість, щоб гетьман Дорошенко сам прийшов до нього. Тоді сотник правобережного гетьмана з козаками, що його супроводжували, спробував схопити лівобережного правителя, та на його захист став вірний йому запорозький полковник Іван Чутуй зі своїми підлеглими. Усе це відбувалося в гетьманському наметі. Почувши галас, рядові козаки війська Брюховецького втрутилися в бійку на боці послів Дорошенка¹. Далося взнаки багаторічне роздратування, нелюбов, яку викликав у своїх підлеглих хитрий і користолюбний гетьман.

Брюховецького привели до підніжжя Сербіної могили, де Петро Дорошенко звернувся до нього з такими словами: «Чом ти так пиндючно відповідав мені? Чому з доброї волі не покладеш булави, коли козацьке товариство не воліє тебе геть-

¹ Дещо інакше виглядають ці події у викладі ніжинського протопопа Сімеона. Він писав, що спочатку Дорошенко послав до Брюховецького десятьох сотників, які зажадали в нього передати правобережному гетьманові свої клейноди. Ці сотники були схоплені і відправлені в Гадяч. Коли ж на поле прийшло все військо Дорошенка, старшина і козаки Брюховецького вже без будь-яких послів напали на свого командувача.

маном?» Після цього він наказав прикувати Брюховецького до гармати, поки рада судитиме його за порушення військових звичаїв і за те, що став боярином. Віддаючи такий наказ, правобережний гетьман махнув рукою, це було сприйнято козаками як сигнал до того, щоб «кінчати» бранця. Вони накинулися на нього і били, «як скаженого пса». Так Брюховецький був убитий на очах Дорошенка. Петро Дорофійович наказав відвезти тіло загиблого противника в Гадяч, де його було поховано в Церкві Богоявлення. Його дружину — доньку московського боярина — було арештовано і відправлено до Чигириня. Згодом прихильники останнього і сам він заперечували, що було віддано прямий наказ убивати. Однак було б, мабуть, наївно думати, що Дорошенко неповинний у смерті лівобережного гетьмана, якого сам підбурював до повстання проти Москви і сам же скинув, прийшовши начебто допомагати.

Козацька рада, що відбулася, очевидно, відразу ж по тому, визнала Петра Дорофійовича Дорошенка гетьманом всієї України — обох берегів Дніпра. Історики одностайно називають цю подію прогресивною. Справді, як би погано Дорошенко не вчинив зі своїм лівобережним партнером-суперником, об'єднання України було кроком уперед. Для гетьмана ж це стало піком кар'єри. Інша річ, що дуже багато хто за межами України не був зацікавлений в її єдності, і реальним власником єдиної булави Дорошенко залишався зовсім недовго.

Довідавшись про події на Сербіному полі, Ромодановський поспішив відступити з території України. Є дані, що його попередив про майбутній наступ об'єднаної козацької армії сам Дорошенко. Якщо так, то можна сказати, що переговори кінця 1667 року не були марними. Варіант об'єднання України під своєю протекцією і владою Петра Дорошенка

Москва, певно, ще не відкинула остаточно і вирішила осторонь поспостерігати за розвитком подій. Тим паче що потужне повстання Брюховецького явно налякало царський уряд.

Щоб підкорити собі всю Україну, гетьманові не обов'язково було вступати в бій. Багато міст і полків охоче перейшли на його бік. Характерна, приміром, зміна влади в Полтаві. Отримавши звістку про те, що сталося на Сербіному полі, місцеві жителі, не чекаючи підходу військ нового гетьмана, вбили вірного соратника Брюховецького полковника Г. Витязенка. Загалом, Дорошенкові досить швидко вдалося взяти під контроль майже все Лівобережжя і розмістити в найважливіших його містах свої гарнізони. Митрополит Тукальський наказав православним священикам Лівобережжя згадувати в молитвах не царя, а «благочестивого, Богом даного гетьмана Петра».

Усього місяць пробув Петро Дорошенко на лівому березі Дніпра. У першій половині липня 1668 року він поспішно повертається на Правобережжя, залишивши наказним гетьманом на лівому березі чернігівського полковника Дем'яна Гнатовича, якого в літературі зазвичай називають Многогрішним. Спонукати до цього могли причини і політичного й особистого характеру. До політичних треба віднести повідомлення про те, що поляки активізували свої дії на Поділлі і Брацлавщині. Звістку про загрозу для Кальника привіз гетьманові подільський полковник Остап Гоголь. До особистих же причин літописи відносять неприємну для гетьмана і кожного чоловіка звістку про безчестя дружини («через пліт скочила з молодшим», за висловом автора Літопису Самовидця).

Повернення Дорошенка на правий берег та його боротьба з новим претендентом на булаву П. Суховієнком, що не-

забаром розгорілася, розв'язали руки росіянам. У вересні військо Ромодановського знову починає наступ на Лівобережну Україну через Сіверську землю. Промосковськи налаштовані кола переконували Дем'яна Многогрішного, що не варто воювати з росіянами. Зокрема старалися православні ієрархи, які віддавали перевагу московському патріарху над київським митрополитом, на чолі з архієпископом Чернігівським Лазарем Барановичем. Зрештою, побоюючись, що його сил для відбиття атаки не вистачить, Многогрішний сповістив воеводу Ромодановського про свою згоду підкоритися. У грудні 1668 року на старшинській раді в Новгороді-Сіверському Дем'ян Гнатович прийняв титул «Гетьмана Сіверського», його соратники вирішили визнати владу царя. Треба віддати йому належне, Многогрішний відразу поставив перед Москвою питання про повернення Україні втраченої автономії. У березні 1669 року в Глухові відбулося обрання його гетьманом уже всього Лівобережжя, а також підписання нових статей між Україною і Московією.

Глухівські статті зафіксували деякі поступки, на які пішов царський уряд щодо самостійності Гетьманщини. Московські гарнізони повинні були розміщатися тільки в п'ятьох містах: Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові та Острі. Функції воевод обмежувалися лише військовими справами. Право збирати податки переходило до гетьманських чиновників. Гетьман, як і раніше, не мав права самостійно провадити зовнішню політику, але його представникам дозволялося бути на польських з'їздах, де розв'язувалися питання, пов'язані з козацькою Україною. Многогрішний отримав право сформувати особливе кінне наймане військо компанійців, на яких покладалися поліцейські функції. Окрема стаття передбачала повернення в Україну гармат, дзвонів, срібних речей і книг,

захоплених вояками Ромодановського. Перехід селян у козаки обмежувався (встановлювалася чисельність реєстру в 30 тисяч), а українцям таки було заборонено торгувати горілкою і тютюном у московських містах. Перенісши столицю з Гадяча до Батурина, Дем'ян Многогрішний мусив узяти на утримання тисячу московських стрільців, і з того часу подібна охорона (а при нагоді — конвой) завжди була прикомандирована до резиденції лівобережного гетьмана.

Спочатку Дем'яна Многогрішного визнавали тільки Сіверщина і Київ, потім на його бік перейшли Переяславський і Прилуцький полки. Однак південні полки (наприклад, Лубенський) ще довго вважали своїм гетьманом Дорошенка. Для останнього дії Многогрішного були, звичайно, неприємним сюрпризом. Сам він залишити боротьбу із Суховієм не міг, а присланому на лівий берег з кількома тисячами козаків Григорію Дорошенку змінити ситуацію не вдалося. Петро Дорофійович писав гнівні листи на адресу лівобережного гетьмана. У Гадяч прибув інший його брат Андрій, який дав зрозуміти російському уряду, що є можливість примирення і прийняття підданства Росії всієї України за умови виведення з міст воевод і відмови Москви від визнання за Польщею прав на Правобережну Україну. Але Росія вже визначилася зі своїм ставлеником і продовжувала співпрацювати з Дем'яном Многогрішним. Так було втрачено шанс на возз'єднання України.

ПРИЙНЯТТЯ ТУРЕЦЬКОГО ПРОТЕКТОРАТУ.
БОРОТЬБА ІЗ СУХОВІЄНКОМ.

1669

Андрусівське перемир'я і наступні події, як в Україні, так і на міжнародній арені, змусили гетьмана Дорошенка всерйоз задуматися над тим, під чийм верховенством його країна все-таки має більше шансів об'єднатися і стати хоча б відносно самостійною. З Річчю Посполитою добрі відносини не склалися. Хоча гетьман уперто називав себе й далі гетьманом Війська Запорозького Його Королівської Милості, на практиці з поляками велася війна, то затихаючи, то спалахуючи з новою силою. Варшава усе ще не могла погодитися на те, що країна, яка ще недавно належала їй цілковито, може існувати і без контролю з боку короля й шляхти. У 1668 році Ян II Казимир відрікся від престолу, а на його місце в наступному році був обраний Михайло Вишневецький, відомий також як Михайло Корибут — син смертельного ворога козаків Яреми Вишневецького, який ставився до українців не набагато краще за свого батька. Відразу після його обрання Петро Дорошенко направив до нього посольство з проханням підтвердити козацькі вольності, але король не захотів піти назустріч гетьману.

Постійний контакт, який Дорошенко підтримував з Росією, як ми могли переконатися, також не приводив до пози-

тивного для гетьмана результату. Розривати заради України мирні пакти з Річчю Посполитою цар не бажав.

Цілком природно, що Петро Дорошенко змушений був звернути увагу і на ще одну можливість — протекцію Османської імперії та дружбу з Кримським ханством. Подібний орієнтир не був таким вже й новим словом в українській міжнародній політиці. Відомо, що в 1653 році за крок від цілковитого прийняття турецької протекції був Богдан Хмельницький, що, власне, і змусило Москву поспішити з прийняттям України під своє верховенство. Не варто й говорити про те, наскільки різні перемоги козацького війська були можливі без участі татар. Це стосується і Жовтих Вод, і Конотопа. При цьому мало не кожен український лідер, ведучи збройну боротьбу, був приречений потрапити у вкрай незручне становище — не використовувати татар він не міг, вони б тоді просто грали на боці його суперника; а використовуючи — ризикував позбутися союзників у найбільш вирішальний момент, а також повинен був дозволити татарам грабувати країну, що викликало ненависть і до них, і до нього з боку місцевих жителів. Тримати хоча б якийсь час татар у шорах міг тільки їхній сюзерен — турецький султан. Це було ще одним чинником, що змушував дивитися не тільки на Бахчисарай, але й далі — на Стамбул. Досвід васального підпорядкування Порті мали сусіди України — Молдавія, Волоське і Трансільванське християнські князівства. У цілому, ступінь їхньої самостійності був дещо вищий, аніж готові були надати Україні Московське царство або Річ Посполита.

Отже, перші зв'язки із султаном Дорошенко налагодив відразу після приходу до влади — у лютому 1666 року. С. Соловійов повідомляє, що вже тоді гетьман повідомив Мехмеду IV, що готовий прийняти турецьку протекцію. Андрусівське перемир'я,

ясна річ, змусило гетьмана активізувати свої дії в цьому напрямку. У лютому 1667 року посольство Дорошенка побувало в Бахчисараї, а в липні того ж року М. Радкевич-Портянка був у Стамбулі. Інтереси правобережного гетьмана і султана в цей момент збігалися. Останнього теж ніяк не влаштовував союз між Річчю Посполитою та Росією, оскільки це обіцяло йому їхню спільну війну проти «бусурман», тим паче що до цього їх підштовхувала Австрія, яка давно виношувала плани утворення широкої антитурецької християнської коаліції. Ці підозри підтвердилися в грудні 1667 року, коли поляки і росіяни підписали в Москві явно антитурецьку угоду. А трохи раніше, у серпні, турки говорили польському послу, що мир між Туреччиною і Річчю Посполитою неможливий, доки король не відмовиться від думки зберегти в складі своєї держави Україну, яка добровільно прийняла протекцію султана.

У січні 1668 року в Чигирині відбулася старшинська рада, що прийняла доленосне рішення, уривок з якого доречно навести. «По обидва боки Дніпра жителям бути в злуці... і давати данину турецькому цареві і кримському ханові, так само як Волоський князь платить, а щоб під рукою Великого Государя і Королівської Величності з цього часу не бувати».

Вірний своїй звичайній політиці, Дорошенко й далі запевняв поляків, що не відмовляється від свого, нехай і формального, підпорядкування королю. Цікаво, що в королівській метриці березнем 1668 року датується підготовлене рішення про підтвердження монархом гетьманства Петра Дорошенка. Але процес переходу Правобережної України під руку султана тривав. У червні 1668 року старшинська рада Війська Запорозького урочисто приймала чауша Юсуп-пашу, у присутності якого було підтверджене рішення про перехід під верховенство Порти. У вересні інший турецький посол Гагабаш-паша запевняв

Дорошенка, що Османська імперія бере Україну під свій протекторат. Нарешті, у березні 1669 року біля Корсуня відбулася вже Генеральна рада, на якій козаки офіційно проголосили своє підданство султанові за взірцем залежності від Порту Волозького і Молдавського князівств. Для уточнення окремих пунктів договору до Стамбула відправилось посольство вже знайомого нам М. Портянки. Незабаром Петро Дорофійович прийняв від нового сюзерена булаву, бунчук, золотий каптан і спеціальну грамоту, ставши таким чином власником двох наборів клейнодів одночасно — від короля і від султана.

З доставлених у Москву «договірних» статей між гетьманом і султаном нам відомо дещо про умови переходу Правобережної України під турецький протекторат. Правда, являють вони собою, швидше за все, прохання української сторони. У цих статтях були такі пункти:

- 1) султан не має права знімати гетьмана, обраного на Генеральній раді;
- 2) прислані в Україну турецькі війська повинні бути під командуванням гетьмана;
- 3) зайняті українсько-турецькими військами землі повинні включатися до складу гетьманату, і султан не повинен будувати там укріплення і тримати далі війська;
- 4) кордони гетьманату в результаті спільних дій повинні досягти Перемишля, Мінська і Путивля;
- 5) султан не повинен укладати союзи з Річчю Посполитою і Москвою без згоди гетьмана;
- 6) васали султана татари і самі турки не мали права будувати в Україні мечетей, брати ясир, руйнувати села й міста;
- 7) Константинопольський патріарх повинен вільно обиратися на архієрейському православному соборі та бути на престолі до своєї смерті;

8) православної церкви надавалася певна автономія під Константинопольським патріархом.

Згодом Мехмед IV погодився лише з деякими з цих вимог. Проте він обіцяв не брати з українців данини, замінивши її військовою службою козаків, і дозволив їм самостійно обирати собі гетьмана. Спірним залишається питання, чи отримав Дорошенко право передавати гетьманство у спадщину. У грудні 1670 року представник султана прийняв присягу від козаків Правобережжя.

Хай там як, але навіть Корсунська рада не змусила Дорошенка відмовитися від своєї подвійної гри. Делегати гетьмана були присутні на елекційному сеймі у Варшаві в травні—липні 1669 року, привізши із собою вимоги, подібні тим, які козаки висунули королю в 1666 році. На коронаційному сеймі в жовтні того ж року знову можна було побачити козаків. Хоча на одному із сеймових засідань силістрійський паша повідомив про здійснення прийняття протекції Порту над Україною, Михайло Вишневецький прийняв екс-генерального обозного І. Демиденка, який привіз королю петицію від гетьмана. Дорошенко повідомляв монарха, що «не піддався султанові»¹! Набагато складніше стояла справа з кримськими татарами. Хан Аділь-Гірей II намагався вести незалежну від Туреччини політику, і це зрозуміло. Стамбул далеко, а Бахчисарай — близько. Крим набагато більше цікавило те, що відбувалося в Україні. Від цього залежала безпека ханства, його економічне благополуччя. Якщо султан більш-менш спокійно міг погодитися на посилення правобережного гетьмана на шкоду полякам, то Аділь-Гірей II це посилення не влаштовувало. 1668 роком датується спроба

¹ Згодом гетьман запевняв короля, що турецьке підданство було лише хитрим дипломатичним кроком з метою захистити Україну від татарських набігів.

хана поставити в Україні свого гетьмана. Ним став зовсім ще молодий військовий писар Петро Суховієнко.

Петро Суховієнко народився 1645 року в козацькій родині, що проживала, найімовірніше, на Полтавщині. Маючи гарні здібності, знаючи кілька мов, молодий козак швидко просунувся кар'єрними сходами на Запорожжі, доскочив посади військового писаря і вже у віці 23 років у серпні 1668 року очолював запорозьке посольство, що направлялося до Криму. Татари були в захопленні від талантів Суховієнка і писали на Січ, щоб і надалі до них посилали таких учених і розумних людей. У той момент завданням писаря було схилити татар до укладення військово-політичного союзу, метою якого було відібрати булаву в Петра Дорошенка. Річ у тім, що січовики, хоча й виступали самі проти Брюховецького, були, проте, роздратовані тим, як учинив з їхнім колишнім ставлеником Дорошенко. Запорожці вважали, що вибирати і знімати гетьманів усе-таки прерогатива колиски української незалежності — Січі. Кримський же хан, у свою чергу, хотів мати в Україні менш впливового та більш покійного йому особисто гетьмана, а тому несподівано запропонував свою допомогу у здобутті булави запорозькому «вундеркінду». Як запоруку своєї підтримки Аділь-Гірей II подарував Ашпат-мурзі (так татари називали Суховієнка) дублікат своєї печатки, на якій було зображено лук з двома стрілами.

Повернувшись, Суховієнко надіслав Дорошенкові листа, в якому запропонував йому прибути на Січ, щоб «запорожці з двох сторін Дніпра вибрали одного гетьмана». Вже обраний єдиним гетьманом іншими козаками на Сербіному полі, Петро Дорошенко до того ж добре розумів, що подорож на Запорожжя може стати для нього останньою в житті поїздкою, а тому обережно відповів, що подібні ради традиційно проводять у містах. Отримавши таке послання, запорожці самостійно проголосили

Петра Суховієнка гетьманом на раді коша. Обрання ставленика Бахчисарая підтримали тоді козаки Переяславського, Полтавського, Миргородського, Лубенського, Прилуцького полків, що було явно обумовлено тим, що на Лівобережжі в той час перебувала 100-тисячна татарська орда.

Відразу після свого обрання Суховієнко відправив послів до султана Мехмеда IV із запевняннями в тому, що всіх домовленостей між Стамбулом і Петром Дорошенком буде дотримано. Султан вирішив поки не відштовхувати від себе нового претендента і навіть виділив військо для походу запорожців на Кодак. Почалося протистояння між прихильниками двох Петрів.

Коли чигиринський гетьман довідався від київського ченця Іезекиля про договір між Суховієнком та Аділь-Гіреєм II, він страшенно розлютився. Адже він знову втрачав підтримку союзників у ключовий для ведення боротьби на обох берегах момент. Дорошенко вихопив шаблю і, скрегочучи зубами, пригрозив завдати такого ж удару по Криму, який свого часу завдав його дід. Не стримуючи себе в присутності польського посла, він почав бити представників татар, що були тут-таки, по губах і говорив їм: «Скажіть своєму шайтанові чи султанові, і йому те саме буде». Не втрачаючи часу, він відправив у Стамбул скаргу на дії кримського хана. По всій Україні Дорошенко розіслав універсали з вимогою не підкорятися новому гетьманові. Те саме робив і Суховієнко. 7 жовтня 1668 року він видав універсал, який своїм патріотичним пафосом не поступався кращим зразкам цього жанру, написаним Дорошенком. Суховієнко виступав проти Андрусівського перемир'я і дуже різко критикував дії Москви. Тут позначався татарський вплив. Крим набагато менше, ніж Дорошенко, був готовий шукати спільну мову з

одвічними ворогами росіянами. Очевидно, це було однією з причин їхнього бажання змінити правобережного гетьмана.

Більшість правобережних полковників у цій боротьбі спочатку підтримали більш досвідченого гетьмана, запропонувавши тому зібрати Чорну раду, на якій вони «своїми мушкетами поламають стріли Суховію». Відбулися і перші збройні сутички. У битві під Прилуками прихильники Дорошенка розбили тритисячне татарське військо, що виступало за січового гетьмана. У другій половині листопаду 1668 року Петро Суховієнко з татарами діяв на Полтавщині, на території Лубенського полку. Звичайно, далеко не всі жителі Лівобережжя були в захваті від цих дій. У Лубнах, що тяжіли до Дорошенка, татарам відмовили в постої на зиму, у Гадячі був арештований брат Петра Суховієнка. Проти нього, само собою, були і представники Москви. З їхньої подачі по Україні поширюються агітаційні чутки про те, що колишній писар «побусурманився» — прийняв мусульманство. У своїх повідомленнях про українські справи до Посольського наказу російські чиновники пишуть, що Суховієнко «прозивається хановим сином».

Невдача на Лівобережжі змусила Петра Суховієнка на початку 1669 року переправитися на правий берег Дніпра. Тут його війська обложили Чигирин, але дійшовши до околиць столиці, Суховієнко укладає договір з Петром Дорошенком, у якому домовлено про їхній майбутній спільний похід проти поляків. Узагалі, створюється враження, що Петро Дорофійович гідно оцінив свого недосвідченого опонента і навіть пропонував йому руку своєї доньки.

У сутичці під Ольшанкою з полками Григорія Дорошенка, що поверталися з лівого берега (нагадаємо, що там вони боролись не тільки з татарами і січовим гетьманом, а й намагалися повернути правобережному гетьманові вплив у полках,

що перейшли на бік Д. Многогрішного та Москви), Суховієнко зазнає поразки. Нарешті, багато козаків переходять від нього на бік іншого улюбленця Січі Івана Сірка, який у січні розгромив військо Батирші-мурзи, не визнавши встановлення дружніх відносин Запорожжя з Бахчисараєм. Здавалося, що Суховій своє вже відспівав. Однак Ашпат-мурза, відчувши смак влади, зумів повернутися на арену боротьби. 25 квітня 1669 року він збирає на Запорожжі ще одну раду, на якій знову проголошується гетьманом. На його прохання Аділь-Гірей II шле ще одне військо. Цікаво змінюється тон висловлювань Суховієнка про Дорошенка. У нових універсалах, направлених козацьким полковникам, він обвинувачує гетьмана у тому, що той хоче віддати Україну в турецьку неволю¹. Чи не правда, чудовий довід з боку ставленика Кримського ханства?

Військові сутички між військами двох гетьманів тривали й далі. У боях за Переволочну — місце найбільш зручної переправи через Дніпро — влітку 1669 року Суховієнко зазнав поразки. Більш успішним був його похід на Правобережжя. На кінець червня 1669 року на бік Суховієнка перейшли Корсунський, Уманський, Кальницький і розташований ближче за інші до Криму й Запорожжя прикордонний Торговицький полк. У результаті переможної для Суховія битви під Смілою до них приєднуються частини Білоцерківського і Паволоцького полків. 7 липня 1669 року об'єднані війська молодого гетьмана і татар знову намагалися взяти Чигирин. Столиця не піддалася Суховієнкові, зате на його бік перебіг Юрій Хмельницький. Боротьба Дорошенка із січовим гетьманом, який підкорив собі значну частину Правобережжя, могла

¹ Нагадаємо, що розширена рада в Корсуні, на якій прихильники Дорошенка прийняли турецьку протекцію, відбулася за місяць до ради на Січі, котра обрала гетьманом Суховієнка. Кримський хан явно намагався вести політику, незалежну від Стамбула.

закінчитися катастрофою біля села Кононча на річці Рось. Тут табір Дорошенка оточили війська Суховієнка і татар, і все йшло до розгрому. Врятували Дорошенка від неминучого полону турки. Зваживши всі за і проти й отримавши на руки рішення Корсунської ради, султан та його оточення вирішило, нарешті, стримати запал своїх кримських васалів. У ставку до Суховієнка і татар прибув турецький чауш, який зажадав припинити війну з Петром Дорошенком. Джерела розповідають, що Ашпат-мурза був такий розлючений, що наказав заарештувати посла. Але татари не зважилися виступити проти султана і відступили. Змушений був зняти облогу і Суховієнко. 23 липня на козацькій раді під Уманню гетьманом замість нього був обраний Михайло Ханенко, розповідь про якого — в наступному розділі. Угамувавши амбіції і змінивши орієнтацію з протатарської на пропольську, Суховієнко відігравав важливу роль в оточенні Ханенка, був генеральним писарем, але в 1670 році, прихопивши чималу суму з його скарбниці, утік, з'явившись потім на території Гетьманщини Дем'яна Многогрішного.

На окрему згадку заслуговує продовження боротьби Петра Дорошенка за лівобережні території, чим гетьман займався паралельно з відстоюванням своєї булави на Правобережжі в 1669 році. Після Великодня на лівий берег були відправлені козаки полковника Г. Гамалії. На Золотоношу пізніше були направлені полки на чолі з Головаченком. Результатом дій на лівому березі дорошенківців стало те, що на його бік перейшли Полтавський, Миргородський і Гадяцький полки. Потім на лівому березі з'явилася ще тисяча прихильників Дорошенка під командуванням Канівця, Носа і Перебийноса. На допомогу Гамалії прийшла більш лояльна до чигиринського гетьмана Білгородська орда. Нарешті, тут з'явилося військо А. Дорошен-

ка. Його братові була підпорядкована вся Лубенщина, але правобережним військам все одно довелося повертатися на правий берег. А. Каценко — автор великого дослідження з історії Запорозької Січі, стверджує, що Дорошенко припинив воювати на лівому березі, коли отримав листа з докором за пролиття братньої крові від кошового отамана Л. Мартиновича.

Незважаючи на воєнні дії проти підлеглого Москві Многогрішного, Дорошенко все ще віддавав належну увагу російському вектору своєї зовнішньої політики, і ми не втомлюємося підкреслювати той факт, що ця людина не належала до тих, хто бореться «з відкритим заборолом», абсолютно чесний з партнерами, діє принципово тільки в одному напрямку. Але ж змінивши тональність висловлювань, можна назвати цю принциповість негнучкістю, а чесність — наївністю. Принциповий Дорошенко був в іншому — у відстоюванні ідеї єдності України. Для цього він, схоже, міг піти на союз з ким завгодно і проти кого завгодно.

У листопаді 1668 року до київського воеводи Шереметева був направлений писар М. Кононович зі «статтями», за якими гетьман погоджувався перейти під руку Олексія Михайловича Романова. Дорошенко пропонував спільну московсько-українську війну проти татар і допомогу, щоб посадити на польський престол російського царевича (це був період, коли Ян II Казимир уже залишив трон, а Вишневецький його ще не посів). Гетьман спокушав Москву можливістю переходу під її верховенство не тільки Правобережжя і Лівобережжя, але й таких західноукраїнських міст, як Галич, Ярослав, Перемишль. Як бачимо, Дорошенко не відмовлявся від думки включити до складу України набагато більші території, ніж ті, що охоплювала держава Богдана Хмельницького. Протягом усього 1669 року гетьман не раз робив заяви, що його «сердечною мрією» є об'єднання України під верховенством московського царя.

БОРОТЬБА З ХАНЕНКОМ. 1669—1671

Після втечі в 1665 році Павла Тетері лобі Речі Посполитої в Чигирині було ослаблено. Кампанія ж 1667 року хоч і не закінчилася для поляків катастрофою, але й не повернула їм Правобережжя. Дорошенко продовжував свою політику, спрямовану на витіснення їх зі своєї території. Називаючи себе й далі вірним підданим короля, гетьман домогся набагато більших успіхів у проведенні антипольської зовнішньої політики, ніж у переговорах з монархом і сеймом про повернення козацьких вольностей. Аділь-Гірея II називають пропольски налаштованим ханом, отож, виступ Суховієнка був на руку Варшаві. Однак Річ Посполита за великим рахунком якийсь час залишалася на цій війні глядачем. Невдача Суховієнка змусила поляків зайняти більш активну позицію. Новим претендентом на булаву був їхній ставленик Михайло Ханенко, боротьба з яким забрала в Дорошенка довгих три роки, що знову відсувало виконання більш серйозних для нього стратегічних завдань.

Як і Петро Дорошенко, Михайло Ханенко брав участь у боях національно-визвольної війни 1648—1657 років. Восени 1659 року він став уманським полковником. Відомо, що

він брав участь у раді, яка обрала гетьманом Юрія Хмельницького. Досить швидко він продемонстрував свої зовнішньополітичні переваги, ставши одним з ініціаторів укладення Слободищенської угоди з Річчю Посполитою в 1660 році. Знову ж, як і його майбутній противник Дорошенко, Ханенко здобув польський дворянський статус у 1661 році. Відносини з польською владою в нього склалися настільки довірливі, що того ж року на сеймі у Варшаві він за особливим завданням Яна II Казимира намагався переконати шляхетську опозицію воювати з Москвою. Немає нічого дивного в тому, що ще в 1662 році він розглядався Варшавою як один з претендентів на володіння гетьманськими клейнодами. Пропольську орієнтацію Ханенко зберіг і надалі. Він здав Умань королівським військам під час повстання на Правобережжі, спрямованого проти Тетері, а з появою там Суховієнка став на його бік. Рішення Корсунської ради про перехід під протекцію султана Михайло Ханенко не підтримав, а Дорошенка обвинуватив у зрадництві.

23 липня 1669 року на раді, що відбулася під Уманню, Уманський, Кальницький, Паволоцький і Корсунський полки обрали гетьманом Михайла Ханенка, а його генеральним писарем Петра Суховієнка. З боку Польщі нового гетьмана підтримували представники так званої «французької» партії — ті політики, що виступали за мир зі Швецією і війну з Москвою. Одне з перших своїх послань Ханенко адресував гетьманові Лівобережжя Многогрішному, в якому бачив союзника по боротьбі з Дорошенком: «Чи можливо те, чого ніколи у Війську Запорозькому не було, щоб гетьмани на вічне собі панство в сусідніх країнах виправляли?...Мушиш

¹ Натяк на те, що Дорошенко домагався в турків згоди на своє довічне гетьманство з можливістю переходу його в спадщину.

зібрати всі ті задніпровські полки, поспішно до Чигирина йди, а я з цього боку з Військом Запорозьким... щоб як у нашій Україні знаків турецьких не було...» Лівобережний гетьман не відгукнувся на цю пропозицію.

У війську Михайла Ханенка було три гетьмани різних років — він сам, Петро Суховієнко і Юрій Хмельницький. Отож, проти Дорошенка виступали представники різних правобережних угруповань. Спочатку військове щастя сприяло господарю Чигирина. У серпні його військо оточило Ханенка в Умані. Внаслідок переговорів було домовлено, що Дорошенко повернеться до Чигирина, а Ханенко зі старшиною прибуде до нього. Але цього не сталося. Натомість Ханенко і Хмельницький приїхали на Запорожжя і незабаром, підтримані шеститисячною ордою кримських татар, виступили в новий похід проти Дорошенка. Той у свою чергу попросив допомоги в білгородських татар, а сам у середині жовтня подався в напрямку на Лисянку, де стояв з полками його старший брат. По дорозі козаки Ханенка перехопили військо Дорошенка, оточили його під Стебловим і «добряче поскубли». Допомога знову надійшла ззовні. По-перше, підійшли полки Григорія Дорошенка і Якова Лизогуба, а по-друге, у вирішальний момент на полі бою з'явилися білгородські татари та Іван Сірко, який цього разу виступив на боці Дорошенка. Противники Дорошенка втекли. Хмельницький намагався трохи згодом пробратися крізь ворожі заслони з Умані, але був схоплений білгородськими татарами і відправлений у Стамбул як почесний арештант. Зайнявши Умань, Дорошенко залишив там гарнізон, а сам повернувся у свою столицю. Ханенко знову подався на Січ, де був обраний кошовим отаманом.

Як і його суперник, Михайло Ханенко намагався дотримуватися багатовекторності в політиці. Крім Польщі і Криму,

про які вже згадувалося, він налагодив зв'язки і з Москвою. Цар відповів йому, що прийме під свою протекцію, коли Ханенко буде представляти всю Правобережну Україну.

Дорошенко теж не сидів склавши руки. У листах до Многогрішного та його старшини він закликав їх «бути в дружбі і єдності». Пожвавлює чигиринський гетьман і переговори з королем Михайлом Вишневецьким. На Варшавський сейм 1670 року поїхали представники Дорошенка С. Білоцерківський і П. Смярдовський. Вони мали домовитися про місце і час засідання українсько-польської мирної комісії. Причому засідання мусило пройти так, щоб устигнути доповісти про підсумки своєї роботи сеймові ще 1670 року. Провокуючи Варшаву на розрив Андрусівських угод, Дорошенко запитував через своїх посланців — чи повинен він і далі відвойовувати Лівобережжя в Москви, чи залишити останню на потіху росіянам. Король призначив місцем роботи комісії славний своєю історією Острог. Туди в травні 1670 року від Дорошенка направилася делегація на чолі з М. Вуяхевичем. З боку Польщі переговори вів чернігівський воєвода С. Беневський¹. Наведемо тут деякі вимоги, які висувала від імені гетьмана і всього Війська Запорозького українська делегація:

1) гетьманська влада повинна поширюватися на Київське і Брацлавське воєводства, до яких повинні були приєднатися частини Полісся (Пінський, Мозирський і Річицький повіти), Волинського (по річку Горинь) і Подільського (по Межибож) воєводств;

2) на території гетьманату повинно бути заборонено збирати королівський податок, а польська шляхта не повинна тут проживати і володіти землями;

¹ Чернігівське воєводство давно вже не перебувало в руках поляків, але це не означало, що в Речі Посполитій буде скасовано відповідну посаду.

3) усі посади, включаючи сенаторські, у Київському воеводстві повинні обіймати тільки православні, а в Брацлавському воеводстві — поперемінно католики і православні;

4) коронне військо може бути на території гетьманату тільки на виклик гетьмана;

5) козаки можуть спокійно переміщатися по території Речі Посполитої без сплати мита;

6) повинні бути визнані «вольності» православних і скасована унія на українських землях;

7) православні єпископи в Луцьку, Львові і Перемишлі повинні підкорятися київському митрополиту;

8) православна віра і «руська мова» повинні бути визнані як у церквах, так і в трибуналах, судах і сеймах;

9) у Києві повинна бути заснована друга православна академія на рівних правах із Краківською, а єзуїтські навчальні заклади на території України повинні бути закриті;

10) православній церкві мусять повернути відібране уніатами майно, а митрополит і п'ять православних єпископів повинні одержати право брати участь у вальному сеймі Польщі.

Були й інші прохання. Висловлюючи, певно, думку більшості польських політиків, підканцлер А. Ольшевський відзначав, що козаки прагнуть бути незалежними і вимагають утвердження Русі як окремої і самостійної провінції. У цілому, як гадають, Петро Дорошенко свідомо висунув полякам нездійсненні вимоги, щоб мати підставу вести незалежну політику в зв'язку з відмовою короля ці вимоги підтримати. Поведінка послів гетьмана також підштовхує нас до цієї думки. Вони явно зволікали процес — вимагали підтвердження повноважень польських комісарів, вимагали повернути Дорошенкові неповернуті клейноди, що їх забрав свого

часу Тетеря, вимагали відправити до Чигирина польських заручників для гарантій безпеки українським послам... Пізніше польський король, скаржачись на саботаж гетьманом переговорів, стверджував, що коли одне з посольств Дорошенка запитали про їхні повноваження на укладення трактату, вони показали листа від гетьмана, у якому, навпаки, наказувалося не укладати ніякого договору.

Утім, є підозра, що і для поляків переговори в Острозі з представниками Чигирина були з самого початку лише фікцією, щоб відвести очі. Про це переконливо свідчить той факт, що коли туди ж прибули делегати від Михайла Ханенка, договір було укладено за якісь два тижні переговорів. Ханенко підписав свій варіант угоди з Річчю Посполитою 2 вересня 1670 року. І це стало головним підсумком роботи Острозької комісії. В основному цей договір повторював Слободищенські угоди 1660 року. Автономію відповідно до того документа діставали, власне, тільки козаки, та й то в урізаному вигляді. Саме цей варіант договору прийняли наприкінці того ж року на сеймі, на якому Петра Дорошенка вже офіційно було оголошено зрадником. От про що йшлося в документі, названому «Острозькою комісією»:

- 1) король обіцяв, що не буде утискуватися православна церква;
- 2) будуть збережені військові вольності козаків та всі їхні «добра і хутори»;
- 3) гетьман обирався і знімався військовим звичаєм, але з обов'язковим утвердженням з боку «його королівської милості»;
- 4) оголошувалася амністія тим, хто раніше воював проти поляків, а тепер підтримає Ханенка і прийме умови Острозької комісії;

5) козаки відмовлялися від будь-яких протекцій з боку інших держав;

6) гетьман позбавлявся права вести самостійну зовнішню політику;

7) козаки повинні були негайно виступати в похід на вимогу короля або його воєначальників, придушувати будь-які антипольські заклоти на території України;

8) король обіцяв, що в будинках, маєтках і хуторах козацьких ніколи не будуть зупинятися на постій польські жовніри;

9) польська шляхта і католицьке й уніатське духовництво дістали право вільно повертатися у свої володіння на території Правобережної України.

Публікуючи текст Острозької комісії, Михайло Вишневецький помістив поруч і свою відповідь на прохання і скарги Дорошенка, які він передавав через своїх послів. Щодо унії, король заявляв, що ця справа взагалі не в компетенції світської влади. Оскільки ж у цей момент папський престол був вакантний, то і розв'язати питання було неможливо. Вишневецький не мав нічого проти відновлення Київської академії, що постраждала в ході воєнних дій, але нічого не говорив про можливість зведення другої. Що ж до сенаторських місць для митрополита і кого-небудь ще з українців, Михайло Корибут писав, що, підписавши Чуднівські транзакції (малася на увазі Слободищенська угода), українці самі відмовилися від такої можливості, що надавалася їм за давнішим Гадяцьким договором.

Як тільки послы Дорошенка повернулися до нього з вісткою про провал переговорів, він заявив польському послу в Чигирині єпископу Шумлянському: «Якщо король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то

мусить пролитися християнська кров... Уже посилаємо по Орду. Не тільки турка, але й сам Ахеронт¹ подвигнемо на Польщу!» Шумлянський повідомляв у Варшаву, що найбільше козаків Дорошенка повеселив пункт Острозького договору про те, що шляхта може повернутися у свої володіння. «Чого ж пани не йдуть, коли Ханенко їм дозволить?» — іронізували вони.

Ситуація складалася таким чином, що Петро Дорошенко та його оточення все міцніше прив'язувалися до Туреччини. Саме після повідомлення про результат роботи Острозької комісії старшини склали присягу султанові (це відбулося на початку грудня 1670 року). Одночасно були зроблені кроки до повернення на свій бік кримських татар. До Бахчисарая був направлений полковник Лисиця, у Стамбул — полковник Ярош. У листі до Яна III Собеського від 7 грудня 1670 року Дорошенко обвинувачував поляків у порушенні Підгаєцьких домовленостей, указував на дії окремих польських воєначальників, що нападали на українські міста. Тут хотілося б відзначити, що листування Петра Дорофійовича і спочатку польного і коронного гетьмана, а потім і короля Речі Посполитої Яна III Собеського — одне з найцінніших джерел з історії тогочасного періоду. Воно велося практично увесь час, поки гетьманом Правобережної України залишався Дорошенко, і, схоже, двоє цих яскравих людей дуже поважали один одного. Створюється враження, що Собеський був одним з тих польських політиків, які вважали — вести справи слід саме з Дорошенком, лояльне ставлення до вимог козаків не тільки не послабить позиції Речі Посполитої, а навпаки — дозволить їй перемогти своїх конкурентів у Схід-

¹ *Ахеронт* — в античній міфології річка в підземному царстві. В алегоричному розумінні слово вживалося для позначення глибини і жахів пекла.

ній Європі. На жаль, Ян III Собеський і Петро Дорошенко так і залишилися по різні боки фронту.

Грабянка 1670 роком датує прихід в Україну чергової татарської орди — це були союзники Дорошенка. Не маючи можливості тримати їх під стінами Чигиринського замку, гетьман змушений був дозволити їм «гуляти» Правобережжям, що, звичайно, приводило до руйнування українських міст і селищ. Проти татар виступило військо коронного гетьмана (офіційно ними командував Ханенко), що діє досить успішно і зупиняється на зиму в Брацлаві, Немирові, Ладжині, Могильові, Рашкові. Літописець стверджує, що цього разу польско-ханенківське військо вигідно відрізнялося від «бусурман» терпимістю щодо місцевого населення.

У лютому 1671 року на козацькій раді в Корсуні було різко засуджено Острозьку угоду, козаки кричали, що «вони всі проти поляків почнуть стояти головами своїми і вмирати, а піддаватися їм не будуть». Листа до короля про свою підтримку курсу Дорошенка відправили полковники — чигиринський, білоцерківський, канівський, корсунський, паволоцький, кальницький, торговицький і уманський. Ще одного листа було направлено на Січ, яка підтримала противника Дорошенка. Можемо переконатися в тому, що Острозька комісія вийшла боком польському ставленнику Ханенкові — полковники були незадоволені його угодовською лінією. Початком 1671 року датуються чергові листи Дорошенка до Москви. У них він виправдовує своє прийняття турецької протекції тим, що не мав стільки сил, щоб «із сильними бусурманами брань чинити». У відповідь бояри знову порекомендували гетьманові залишатися в підданстві короля в повній відповідності з Андрусівськими угодами. У пошуках зовнішньополітичних партнерів гетьман спробу-

вав вийти навіть на бранденбурзького курфюрста, котрий мав деякі шанси посісти польський престол.

Аналіз документів дозволяє вченим зробити висновок, що у військових планах гетьмана Дорошенка на 1671 рік було, по-перше, взяти найбільш важливі польські фортеці (наприклад, Білу Церкву і Димер) і тим самим забезпечити себе від наступу литовського війська з півночі, а по-друге — об'єднатися з турками і татарами для розгрому основного коронного війська, щоб нав'язати Речі Посполитій новий договір. Участь татар була забезпечена не тільки переговорами Лисиці в Криму, але й тим, що пропольськи налаштованого Аділь-Ґірея II за підтримки Стамбула змінив новий хан — Селім-Ґірей.

Кампанія розгорнулася влітку. У липні Дорошенко з турецько-татарським військом обложив Білу Церкву. Наприкінці року йому на допомогу підійшла і білгородська орда. На Поділля тим часом повернулася і почала наступ армія Яна III Собеського¹. Ця армія взяла Брацлав, Могилів, Бар, Межибож, Вінницю. Армія Ханенка взяла місто Ямпіль і, між іншим, не пустила сюди поляків. 8 жовтня 1671 року польський ставленник на гетьманстві зустрівся в Брацлаві з Яном III Собеським, де вони вирішили просуватися до Кальника, щоб і далі підтримувати Дорошенка. Однак захисникам міста вдалося відбити атаки противника. Розмістивши в кількох містах свої гарнізони, Собеський повернувся у Львів.

У ході воєнних дій до Ханенка приєднався й Іван Сірко. Разом з ним Сірком розбив військо кримського хана Селім-

¹ Єдиної думки в істориків щодо ходу кампанії немає. Одні пишуть, що Сірко і Ханенко зі своїми силами воювали на Поділлі разом з поляками. Інші стверджують, що вже після підкорення цього регіону Собеський отримав листа від Ханенка, який разом із Сірком стояв неподалік від Чигирина.

Гірея, потім напав на улуси Білгородської орди, здійснив похід на турецькі міста Аслам і Джан-Кермен. 1671 рік закінчився облогою Петром Дорошенком Ладижина, де на той час у місцевому замку переховувався Ханенко. Узяти замок не пощастило, а старшина не видала Дорошенкові його противника.

Увесь цей час Петрові Дорошенку було явно не до Лівобережної України. Сил правобережного гетьмана бракувало, щоб продовжувати бойові дії проти росіян і Многогрішного. Уже в 1670 році лівобережному полковникові Кияшку вдалося повернути під владу свого гетьмана Лубенщину. Однак у якийсь момент об'єднання України могло видатися правобережному гетьманові ближчою, ніж раніше, метою, оскільки його відносини з Дем'яном Многогрішним стають куди дружнішими. Незадоволений московською політикою в Україні, лівобережний гетьман затіяв з Дорошенком досить активне листування. У розмовах зі старшиною він усе частіше лаявся з приводу сваволі московських воевод. Результатом його необережних висловлень стала змова його ж старшини, яка донесла на нього росіянам. За зносини із «зрадником Дорошенком» у березні 1672 року Дем'ян Многогрішний був арештований і згодом висланий до Сибіру, де виконував доручення московського уряду.

ТУРЕЦЬКОПІДДАНІЙ.
1672—1673

Багато років пропаганда противників Дорошенка ставила йому в провину дружбу з «бусурманами» — турками і татарами. І багато років гетьман намагався зобразити перед українцями, поляками і росіянами справу так, що його відносини з турками не більш ніж дипломатія і тимчасовий союз. Величні постаті козацьких героїв XVI і XVII сторіч, багато з яких наклали головами в походах проти хана і султана, не дозволяли Петрові Дорошенку визнати своє цілковите підпорядкування інтересам ісламської держави. Деякій невідзначеності в цьому сприяло і те, що ті ж таки татари з'являлися на території України аж ніяк не тільки за запрошенням цього гетьмана. Їхні дії викликали незмінну ненависть з боку населення обох берегів Дніпра, але відповідальність за поведінку ненаситних татар ділили між собою і Дорошенко, і поляки, і Брюховецький, і Ханенко із Суховієнком. Однак подвійна і потрійна гра, яку вів чигиринський хитрун, не могла тривати вічно. Щоб не виявитися одночасно противником усіх вінценосних персон, у якийсь момент Дорошенко повинен був зробити останню ставку, яку й було зроблено на Оттоманську Порту. Вже не окремі яничарські загони або

звичні татарські орди топтали українську землю, а традиційно численна турецька армія на чолі із самим пресвітлим султаном. Хоч якими б добрими намірами керувався гетьман, що покликав їх, тепер він уже міцно пов'язувався в народній свідомості з чужим і страшним півмісяцем. Уся кров, пролита яничарами і мурзами, усі злодіяння татарських і турецьких вояків у містах і селах, церквах і монастирях завдавали непоправної шкоди і Петрові Дорошенку.

Загроза війни Речі Посполитої з Османською імперією стала реальною, коли на початку 1672 року султан надіслав до Варшави грамоту, в якій в ультимативній формі зажадав вивести війська з Брацлавщини, підкореної Яном III Собеським у другій половині попереднього військового сезону. Останній був одним з небагатьох, хто реально оцінив небезпеку, перед якою опинилася його країна. Собеський радив королю піти на поступки Дорошенкові, оскільки з ним Україна «уперто стоїть і відступити від нього ніяк не хоче». Коронний гетьман указував своєму монархові на зближення позицій Дорошенка і січовиків, які висунули перед поки що своїм союзником Ханенком умови домагатися ліквідації унії, включення Подільського воеводства до складу козацької держави, виведення польського війська за межі України, встановлення козацького реєстру в 50 тисяч чоловік тощо. Характерно, що Собеський підкреслював можливість успішної боротьби з ворогом лише за умови спільних дій Польщі й України. Однак ці застереження і поради були проігноровані, попри те що й переговори з Росією не закінчилися розв'язанням основного питання — утворенням єдиного антитурецького блоку. 10 травня до турецького Адріанополя прибув королівський гонець з листом, у якому затверджувалося право Польщі на володіння українськими зем-

лями. А наприкінці травня колосальна 100—120-тисячна армія, очолювана Мехмедом IV, виступила в похід на територію Правобережної України¹.

Польський дослідник польсько-турецьких відносин другої половини XVII сторіччя Я. Волинський стверджує, що турецька армія навмисно рухалася повільно, оскільки султан все ще сподівався на мирне врегулювання конфлікту. Однак уряд Речі Посполитої виявив непоступливість. Одночасно з приходом в Україну турків перейшов у наступ і Дорошенко. 8 липня 1672 року на правому березі Бугу, в урочищі Батіг неподалік від Четвертинівки він зустрів польське військо К. Лужецького і козаків М. Ханенка. У битві, що тут відбулася, перемога залишилася за Дорошенком. Ханенкові ледве вдалося врятуватися, і він знову сховався в Ладижині, під стінами якого ще місяць стояли сердюки й орда. Коли до Дорошенка підійшов з основними силами татар Іслам-Гірей, гетьман рушив у напрямку на Кам'янець-Подільський назустріч турецькому султану. Вперше Дорошенко мав можливість особисто поспілкуватися зі своїм могутнім покровителем. На аудієнції, що відбулася в серпні, султан щедро обдарував гетьмана дорогим халатом, конем та булавою. У тому ж місці, здавалось, неприступна Кам'янецька фортеця упала. Опис цієї події всі охочі можуть знайти в романі Г. Сенкевича «Пан Володівський». Багато істориків покладають відповідальність за швидку здачу фортеці на генерала М. Потоцького і єпископа В. Лянцкоронського. З другого боку, полчищу турків і татар протистояло лише трохи більше тисячі вояків і місцевих жителів. Перед тим як противник узяв фортецю, городяни виторгували собі в султана право

¹ За оцінками історика Т. Чухліба, армія султана була набагато чисельніша — близько 270 тисяч чоловік.

протягом трьох тижнів безперешкодно залишити Кам'янець. Мехмед IV обіцяв утриматися від грабежу. Очевидно, свого слова він не дотримав. Жителів тріумфатори пощадили, але забрали найвродливіших дівчат. Церкви були перетворені на мечеті, лише по одній було залишено католикам, православним і вірменам. Літописці повідомляють, що багнюку, по якій туркам доводилося входити в місто, вони вимостили святими іконами.

З Кам'янця-Подільського султан пішов у наступ на Жванці, а в другій половині вересня взяв Бучач, де почалися мирні переговори між Річчю Посполитою і Османською імперією. До переговорів були допущені і представники Дорошенка. Гетьман передавав такі вимоги: установити кордон України і Польщі по річці Горинь; віддати йому всі гармати з польських фортець; затвердити як єдиного митрополита Української православної церкви Й. Тукальського; ліквідувати унію, повернути церкви, відібрані католиками й уніатами, православним. Усі ці вимоги не були виконані. Султан піклувався насамперед про свої інтереси.

Тим часом Дорошенко і татари ходили на Львів. Як і Богдан Хмельницький, він не став брати місто штурмом, хоч і стояв уже на його околиці. На Галичині ж діяли сили Яна III Собеського і Ханенка, який прийшов йому на допомогу. Разом вони здобули перемоги над татарськими військами в битвах під Краснобродом і Комарним.

8 жовтня 1672 року в Бучачі був укладений мирний договір між Польщею і Туреччиною, який у Речі Посполитій називали провальним і ганебним. Згідно з Бучацьким договором, поляки відмовлялися від більшої частини Правобережної України. Значна частина Подільського воєводства (без Брацлавщини) переходила в безпосереднє розпоряджен-

ня султана. Велика частина іншої Правобережної Гетьманщини залишалася в Дорошенка, який при цьому був під протекторатом Османської імперії. У складі Речі Посполитої залишалися Північна Київщина, Галичина і Волинь. Польща повинна була виплатити Порті контрибуцію в розмірі 60 тисяч талерів, а також зобов'язалася щороку виплачувати Туреччині ще по 22 тисячі злотих. Чи можна вважати цей договір успішним завершенням війни для гетьмана Дорошенка? Важко сказати. З одного боку, він домогся підтвердження своїх прав на гетьманство. З другого — перетворився на правителя мало не маріонеткової держави, де продовжували діяти загони його противника в боротьбі за булаву, де господарювали татари і де половина населення проклинала гетьмана, який запродався «бусурманам».

Повернувшись з-під Львова, Дорошенко став табором неподалік від Умані — міста, що постійно тяжіло до Ханенка. Оскільки їхній покровитель був досить далеко, перелякані уманці, щоб уникнути руйнування міста, вийшли до Дорошенка з багатими дарунками. Гетьман для годиться прихильно поставився до такої ініціативи і запросив до себе в Чигирин місцевого старшину. Одначе декого з прихильників Ханенка було страчено відразу. За повідомленням Грабянки, дружини Ханенка та його соратника Білогруда були перевезені до Чигириня. А незабаром в Умань прибули два полки Дорошенка спеціально з метою «навести порядок», що викликало хвилю обурення в уманців.

Після Бучацької угоди спостерігається охолодження у відносинах між Дорошенком і султаном. Причиною тому було явне бажання турків повністю підкорити собі і державу свого васала. Західне Поділля було оголошено провінцією — «еялетом» Османської імперії, а незабаром турки почали

займати і міста в Східному Поділлі — наприклад, Брацлав і Кальник. Релігійні утиски з боку турецьких намісників щодо місцевого духовництва змусили навіть Мехмеда IV видати указ, яким заборонялося чіпати православні церкви в містах, де були чи не були війська Дорошенка. Могилів султан передав йому з умовою, що місто перейде туркам, як тільки Дорошенко перестане бути гетьманом. Плани спільного походу на Київ залишилися на папері, як і проект походу на Лівобережжя. Деякі документи говорять про те, що турки незабаром після миру в Бучачі вже зажадали від Дорошенка зрити найбільш могутні фортеці на його території крім Чигирини, збирати на користь Порти побори з місцевого населення. Навіть якщо поставити під сумнів подібне порушення всіх попередніх домовленостей, навряд чи варто уявляти собі турків і татар, які тільки-но здобули блискучу перемогу над Річчю Посполитою, у вигляді таких собі шляхетних побороників прав і свобод пригнобленого поляками українського народу. Літописи говорять, навпаки, про хвилю грабежів, насильства, кривдження релігійних почуттів українців. Перебільшення з боку лівобережних хроністів можливі, але й гуманізм нових господарів України міг бути лише дуже і дуже відносним. Дорошенко найчастіше міг тільки безмовно спостерігати за тим, що коять його союзники. Усе більше і більше жителів його держави покидали насиджені місця і переселялися на інший берег Дніпра.

Вже 1672 року Петро Дорофійович знову ставить перед російським урядом питання про перехід об'єднаної під його владою України під протекцію царя. Захоплення турками Правобережжя, на думку росіян, анулювало Андрусівські домовленості, і цього разу земський собор навіть устиг прийняти пропозицію Дорошенка. Однак реалізуватися цьому

плану не судилося. Змовники, скинувши в березні Дем'яна Многогрішного, висунули свого претендента, який був уже затверджений Москвою, — Івана Самойловича. Син волинського священика Самойлович свою кар'єру козацького ватажка робив уже в 60-ті роки XVII сторіччя. Він був учасником антиросійського повстання Брюховецького, але після відступу Дорошенка на правий берег у 1668 році приєднався до Многогрішного й дістав прощення від Москви. Ставши генеральним суддею, Самойлович, улучивши момент, усунув свого благодійника. Того ж року завдяки його зусиллям до Сибіру відправився і легендарний Сірко. Коли той їхав до воеводи Ромодановського, щоб передати йому знатного татарського бранця (до речі, одного із союзників Дорошенка), люди Самойловича схопили його і передали росіянам уже як зрадника. Причини, з яких Москва вчинила так суворо з Іваном Сірком, досі незрозумілі. А звільненню його посприяв не хто інший, як польський король. Ведучи війну з Туреччиною, він обстоював те, щоб росіяни відпустили в Україну лютого ворога «бусурман».

На раді, яка в червні 1672 року вибрала Самойловича гетьманом, були підписані Конотопські статті, за якими гетьман втрачав ще низку повноважень на користь Росії. Згідно з ними, він не мав права знімати з посад і судити окремих представників старшини, не порадившись з усією старшиною; гетьману заборонялося без царського указу і згоди старшинської ради писати до іноземних государів і особливо — до гетьмана Дорошенка; відтепер присутність гетьманських делегатів на міжнародних переговорах Москви щодо України не була обов'язковою. Зате Самойлович зміг переконати царський уряд не брати під свою опіку Дорошенка, а натомість затвердити гетьманом обох берегів його, позаяк

він не вимагав, на відміну від правобережного колеги, для України особливих прав.

Незважаючи на внутрішньополітичні безладдя, що супроводжували весь 1673 рік у Речі Посполитій, в Україні поляки поводитися досить рішуче. Бучацька угода для них означала лише неприємний кінець однієї з кампаній, але діяти згідно з цими домовленостями і надалі вони не збиралися. Тому в 1673-му поляки продовжують війну і проти Дорошенка, і проти турків з татарами.

За договором у Бучачі, козаки, що підтримували Ханенка, могли повертатися додому, але самому йому було суворо заборонено з'являтися в Україні. Якийсь час він справді пробув на території самої Польщі, брав участь у боротьбі Михайла Вишневецького проти внутрішніх противників. Але в квітні 1673 року він з 12-тисячним козацьким військом з'являється на Волині. У вересні він сходиться в битві проти дорошенківців під Києвом, з боку Печерського монастиря, де зазнає поразки. Звідти Ханенко утік на Січ, але цього разу запорожці відмовилися визнати його лідером.

Того ж року польські війська вступають у сутички з козаками гетьмана Дорошенка, усупереч договору з турками відмовляючись залишати українські міста. Замість цього жовніри самі нападають на подільські міста, зайняті турками. Основні сили Собеського і турецькі з'єднання зійшлися в одній з вирішальних битв коло міста Хотин, де в 1621 році вже відбулася одна баталія між цими противниками. Безперечна перемога була на боці Собеського, що стає відомим уже всій Європі як один із кращих полководців сучасності. Відомості Величка про те, що в його армії в цей час билися і козаки Ханенка, інші джерела не підтверджують.

Ґрунт же під ногами Дорошенка ставав дедалі непевнішим. Дарма, що він знову здобув гору над Ханенком у відкритому бою — зате все більше людей розчаровувалося в турецькому васалі. На Великдень вибухнуло повстання проти нього в Умані. Місцевий полк знову виявляється не на його боці. Сердюки, що представляли тут гетьмана, були частково вбиті, а деякі втекли. Не почувують себе в безпеці й інші соратники та родичі Дорошенка. У Лисянці місцеві жителі на якийсь час затримують брата Григорія, потім висилають його з міста, попередньо надававши тому духопелів¹. Розгніваний гетьман віддав місто туркам, чим знову ж не додав собі прихильників серед українців.

Так склалися справи в новоявленого турецькопідданого. Кар'єра гетьмана Дорошенка стрімко йшла на спад. Гучний успіх його союзника був початком кінця для нього самого.

¹ За іншими джерелами, це сталося в наступному році, коли на Правобережжі вже були Самойлович і Ромодановський.

ПОРАЗКА.
1674—1676

Вирішивши підтримати домагання на єдину булаву Івана Самойловича, царський уряд дав розпорядження своїм воєводам допомогти йому в поході на Правобережжя. На початку 1674 року об'єднані 70-тисячні війська лівобережного гетьмана і Григорія Ромодановського перейшли Дніпро з метою прихилити до себе полки, раніше підлеглі Дорошенку. Останній не раз попереджав росіян, що такий похід матиме катастрофічні наслідки для України, маючи на увазі, що турки й татари не залишаться осторонь. Справді, султан і хан побачили в прибутті російських військ чудовий привід захистити «свого вірного Дорошенка», що дозволяло їм наводнити Україну своїми полчищами.

Самойлович досить швидко домігся визнання своєї влади з боку правобережних полковників. Він зайняв Канів і Черкаси. Депутати цих двох полків, а також Корсунського, Уманського, Білоцерківського, Паволоцького, Кальницького, Брацлавського, Торговицького і Подільського визнали над собою владу Самойловича. 15 березня на раду в Переяславі прибув і Михайло Ханенко, який відрікся тут від фіктивної вже на той момент булави на користь лівобережного гетьма-

на. Становище Дорошенка здавалося абсолютно безнадійним. Від нього відверталися друзі і родичі. Гетьман з кількома тисячами вірних «серденят» замкнувся в Чигирині, облогу якого російсько-козацькі війська почали в липні 1674 року. Посли заскоченого нещастям Дорошенка поїхали одночасно до турків, татар і поляків, чиїм новим королем став добрий знайомий гетьмана Ян III Собеський. Як уже було сказано, турків і татар не треба було два рази просити. У серпні на допомогу Дорошенкові прийшла турецька армія і татарська орда, а інша частина татар почала спустошливий рейд Лівобережжям.

Наступ союзників Дорошенка розгортався успішно. Для них, але не для українських обивателів. Турки і татари не щадили нікого, перетворюючи край на подобу пустелі. Ті, хто уцілів, переїжджали на лівий берег. Довго оборонявся Ладижин. Посланий сюди Самойловичем з півтори тисячами А. Мурашко героїчно відбивав атаки 40-тисячної турецької армії. Зрештою, самі жителі не дали йому піти з міста, вважаючи, що він сам мусить відповідати перед султаном за свої вчинки. Проте відповіли всі. Величко надає великого значення цьому епізодові, пояснюючи небувалу жорстокість, виявлену турками не тільки щодо Ладижина, але й до інших українських міст. Після взяття Ладижина турецьке командування направило загін Мустаф-паші до Умані з наказом спалити місто, а жителів полонити. Сюди ж прибула старшина Дорошенка, яка вмовляла уманців здатися, чого так і не сталося. Під час боротьби за Умань турки втратили багато людей. (За деякими оцінками — до 10 тисяч.) Місто було взято штурмом, а потім там відбулася кривава розправа над усіма, хто трапився під руку. Гетьманові вдалося врятувати небагатьох, кого він уключив до особливого списку, переда-

ного союзникам. Узявши багату данину — у тому числі людьми, султан повернув на Дунай, а по дорозі туди розорив ще декілька міст: Тростянець, Тульчин та інші.

Нам, напевно, ніколи не пощастить довідатися, яка була справжня роль чигиринського гетьмана в тій смертельній вакханалії, що діялася на території Правобережжя. Те, що його провина в цьому є, не викликає сумніву — адже турки прийшли сюди захищати саме Дорошенка, на його прохання і просто у зв'язку з тим, що він свого часу визнав себе васалом султана. Досить часто в літературі зустрічаються твердження, що Дорошенко і сам палив села, піддавав репресіям козаків, міщан і селян, які відійшли від нього, шляхом найжорстокіших заходів намагався зупинити потік переселенців на лівий берег Дніпра і віддавав цілі міста на розправу татарам і туркам. Оскільки наша книга не має апологічного характеру, ми не будемо з будь-якого приводу виправдувати дії цієї людини. Але історія як наука закликає дуже обережно ставитися до того, в чому нас намагаються переконати джерела. Як правило, їх пишуть представники сторони-переможниці, а перемогли ж у результаті противники Дорошенка. Владність гетьмана і час, у який він жив, не дозволяють нам припускати, начебто він впливав на сучасників і співвітчизників лише вмовляннями, та деякі дані свідчать і на його користь. Перепинити шлях озвірілим ордам він не міг, але і задоволений їхніми діями, мабуть, не був.

Відхід турків і татар дозволив утрутитися в події полякам, які все ще не втрачали надії на повернення своєї влади над Правобережжям. На третьому польсько-російському з'їзді в Андрусові представники Варшави висунули свої претензії Росії, зажадали віддати Київ (цю умову перемир'я 1667 року Москва так і не виконала). На це московські дип-

ломати заявили, що їхній державі належить не тільки Київ, але й усе Правобережжя, оскільки воно було передано поляками туркам за Бучацьким договором, а відвойовано росіянами в останніх силою зброї, а не відібрано в Польщі. Восени 1674 року на Брацлавщині починає свої операції армія короля Яна III Собеського, а в грудні він шле своїх послів до Чигирин із завданням — схилити Дорошенка до переходу під владу Речі Посполитої. Ходили чутки, що гетьман хоче прийняти польську протекцію лише на зиму, щоб з початком більш зручної для ведення війни пори року повернутися під опіку Османської імперії. Так чи інакше, Петро Дорофійович справді і далі повідомляв про свої кроки султана. Полякам він запропонував тристоронній союз — Туреччина—Крим—Польща, — який був би спрямований проти Московського царства. Для своєї ж держави він вимагав від короля поновлення Гадяцького договору, укладеного за Виговського. Саме про це говорилося в так званих Чигиринських пунктах, направлених на розгляд монарха в лютому 1675 року. Одночасно в Стамбул відправилися М. Вуяхевич і Г. Гамалія з черговим проханням про військову підтримку для спільного походу на Лівобережжя.

У 1674 році знову важливим гравцем на політичній арені став Іван Сірко, який повернувся з російського полону. Скориставшись тим, що татари були на півночі, він напав на залишений ними Крим і явно прискорив повернення хана з території України. Треба сказати, що чи не найбільше радів цьому набігові Сірка Ян III Собеський, котрому довелося битися з татарами на Брацлавщині. Він кілька разів посилав на Січ подарунки, пропонуючи Сіркові виступити проти «ворога Христового» разом з поляками. Та взимку козацький лідер отримав інший «подарунок» — від татар. Хан органі-

зував напад на саму Січ безпосередньо на Різдвяні свята, гадаючи, що в цей час значна частина мешканців серця Запорозжя буде не в змозі не те що взяти до рук зброю, а навіть й розплющити очі. Однак атака ця закінчилася цілковитим провалом.

Наступного року змучене безперервною бійнею Правобережжя знову «зустрічало гостей» з Туреччини, Криму, Запорозжя, Лівобережжя, Росії і Польщі. Самойлович і Ромодановський знову перейшли Дніпро. З півночі підтримку Яну III Собеському надали литовці, які під командуванням М. Радзивілла взяли Паволоч. Деякі сердюки, що здалися тут на милість переможця, згодом прибули у Брацлав до польського короля і вступили до нього на службу. Володіння Дорошенка скоротилися лише до самої столиці. Турки і татари не пропустили і цього сезону, але розв'язували вже винятково свої завдання. Так, війська Порти воювали під Львовом, Підгайцями, Заваловом і Тереховою — тобто більше з поляками, ніж з росіянами. Восени Ібрагім-паша відступив.

Великою втратою для Петра Дорошенка стала смерть улітку 1675 року його друга, соратника і радника митрополита Тукальського. У гетьмана залишалося все менше вірних людей і все менше потенційних союзників. Уже наприкінці червня в стані Самойловича перебувало близько семисот «знатних» і двох тисяч рядових козаків, що служили до цього року Дорошенкові, і він ухопився за останню можливість зберегти якщо не булаву, то волю. Єдиною людиною, на яку він міг ще поставити, був його то однодумець, то ворог Іван Сірко. Побувавши в московському полоні, народний герой не мав особливої любові до росіян, а татари, що робили Дорошенка в його очах ворогом, уже не були так

тісно зв'язані з Чигирином. Тому Сірко вирішив підтримати гетьмана. Ще на раді в Запорожжі 1674 року отаман звертався до січовиків: «Пошлемо сказати Дорошенкові, щоб не віддавав клейнодів Ромодановському, оскільки в Ромодановського така правда: як відібрав клейноди в Юрка Хмельницького, так не віддасть і нам, Війську Запорозькому». Незабаром гетьман справді приймав запорозьких послів, які радили йому не піддаватися росіянам. Довідавшись про таку позицію Сірка, Ромодановський навіть наказав заарештувати в Мерефі, що на Слобожанщині, його дружину і дітей та перевезти їх у Переяслав як заручників. Однак це не зупинило свавільного отамана. 10 жовтня 1675 року в Чигирині відбулася рада за участю як дорошенківців, так і Сірка разом з товаришами, що прибули сюди. Дорошенко відрікся від турецької протекції і склав присягу цареві, якого в даному разі за своїм власним бажанням представляв Іван Сірко. Перед представниками запорозького товариства Петро Дорофійович поклав знаки своєї гетьманської влади. Сірко відвіз клейноди на Січ і повідомив про те, що відбулося, в Москву. Наступного року він і Дорошенко домовилися про організацію ради на Січі для виборів гетьмана, яким явно не став би Самойлович, зате теоретично за підтримки запорозьців міг бути Дорошенко або сам Сірко.

Однак цар і його оточення збиралися довести справу до кінця і відмовилися визнавати присягу, складену таким чином. Сірко отримав досить різку відповідь, а від Дорошенка зажадали повторення церемонії, але вже перед особою більш надійного Самойловича і під контролем Ромодановського на лівому березі Дніпра. Коли гетьман відповів, що здасть повноваження тільки на Чорній раді, Самойлович домігся в Москві дозволу почати новий збройний наступ на Право-

бережжя. Підійшовши в другій половині вересня 1676 року під стіни Чигирина, росіяни і козаки Самойловича почали бомбардувати місто, але бій був недовгий — Петро Дорошенко віддав наказ останнім своїм загонам припинити опір. Того ж місяця відбулася козацька рада (можливо, у Переяславі), на якій багаторічний правитель Правобережної України ще раз склав присягу цареві¹ та віддав Самойловичу булаву, бунчук і печатку. Дорошенку вручили «статті», в яких йому дозволялося жити, «де він хоче», і прощалися всі минулі вчинки. Через кілька днів він повернувся до Чигирина, здав ключі від міста російському офіцеру і наказному гетьману Самойловичу. Через кілька тижнів колишня столиця прощалася з одним із найвідоміших своїх жителів.

Дорошенко змушений був переїхати зі своєю родиною на землі, що належали Івану Самойловичу. Він оселився в містечку Сосниця на Чернігівщині. У березні 1677 року на вимогу царя колишній гетьман прибув у Москву, де був поселений у маєтку за Москва-рікою. У своїх листах до Самойловича він просив поклопотатися перед царем, щоб йому дозволили повернутися в рідну Україну, але дістав відмову. І це зрозуміло, якщо врахувати, що Дорошенкові на той момент було лише 50 років і за сприятливих обставин його зірка ще могла зійти на українському політичному овиді. Надто добре він був знайомий з монархами, полковниками й отаманами, надто великого авторитету встиг зажити, і незважаючи на невдоволення, викликане його союзниками в останні роки, був ще здатний стати лідером для українців.

¹ У цей час покійного Олексія Михайловича вже змінив його менш видатний син Федір. Самойлович доклав усіх зусиль, щоб очорнити свого правобережного противника і перед новим керівництвом.

Довгий час Самойлович не дозволяв виїхати до Петра Дорофійовича його дружині — жінці, якій, між іншим, джерела дають досить неоднозначні і часом невтішні характеристики. «Злодіяння», в яких обвинувачують Євфросинію Дорошенко, — алкоголізм і перелюбство¹. Проте її засланий чоловік виявив наполегливість, домагаючись возз'єднання зі своєю половиною, що й відбулося в липні 1677 року. Треба сказати, що російська влада поставилися до екс-гетьмана з повагою. До Сибіру він не потрапив, із заплічних справ майстрами близько не познайомився... Навпаки, у 1679 році він був призначений В'ятським воєводою і перебував на цій посаді до 1682 року. Після цього проживав у подарованому йому царем маєтку в тисячу дворів у селі Ярополче Волоколамського повіту. Ми вже згадували про його третій, після смерті Євфросинії, шлюб з А. Єропкіною, яка порадувала вже немолодого Дорошенка досить численним потомством. Петро Дорофійович помер 9 листопада 1698 року, переживши Самойловича, котрий закінчив своє життя в Сибіру. На могилі гетьмана поруч з церквою Св. Параскеви в Ярополчі було встановлено плиту з написом: «Літа 7206, листопада 9 дня преставився раб Божий, гетьман Війська Запорозького Петро Дорофійович Дорошенко, а пожив від народження свого 71 рік і покладений був на цьому місці».

¹ Часто Дорошкову дружину називають Любою. Зрозуміти, що є причиною такої розбіжності, нам не вдалося.

ЕПІЛОГ

Українські історики В. Смолій і В. Степанков наполягають, що рік зречення Дорошенком булави на користь Самойловича слід вважати роком закінчення Української національної революції, яка почалася з виступу Богдана Хмельницького в 1648 році¹. Результатом цієї революції був перший досвід державного будівництва саме українцями (вважати такими жителів Київської Русі або Галицько-Волинського князівства все-таки не доводиться), формування національної самосвідомості, зміна соціального статусу для багатьох представників українського народу. Немаловажним підсумком була переорієнтація значної частини країни на співробітництво з Росією, зростання ролі православної церкви. Лідери тієї пори, самі того не відаючи, створювали для майбутніх поколінь українців дуже необхідний для національного розвитку героїчний взірць, пантеон хоч багато в чому і легендарних, але виконуючих важливі функції в історичному контексті особистостей. Однак

¹ Усіх, хто цікавиться історією Гетьманщини, відсилаємо до книги згаданих авторів «Українська національна революція (1648—1676)», що відбиває популярний у сучасній українській історичній науці погляд на події національно-визвольної війни Хмельницького і Руїни, оцінки основних персоналій тієї епохи.

ця революція так і не привела до виконання надзавдання, яке ставили перед собою її творці, — появи на мапі світу незалежної держави Україна, у чому кожен може переконатися, кинувши погляд на опис подій після сходження зі сцени гетьмана Дорошенка.

Коли в 1676 році Чигирин був знову обложений російськими військами і козаками Самойловича, поляки і турки воювали й далі між собою на території Поділля. Ця кампанія закінчилася укладенням 17 жовтня Журавненського перемир'я, за яким Поділля відходило Османській імперії, Правобережжя в цілому залишалося в складі Гетьманщини — васальної держави щодо султана. Однак, на відміну від Бучацької угоди, території навколо Паволочі та Білої Церкви разом з цими містами відходили Речі Посполитій. Вона ж могла володіти Немировим і Кальником, але тільки до зустрічі королівського посла із султаном у Стамбулі. В остаточному варіанті цієї угоди мова про гетьмана вже взагалі не велася. Утім, сейм не затвердив такого миру, і воєнні дії між двома державами тривали.

Зрозуміло, зречення Дорошенка від влади на користь російського ставленика Самойловича не могло влаштувати турків. Вступ на територію Правобережжя московських військ не тільки ставив під сумнів перебування в складі Порти Поділля, але й позбавляв її контролю над територією колишньої держави Дорошенка. Султанський уряд вирішив зберегти під своїм протекторатом Правобережну Україну за допомогою Юрія Хмельницького, який давно жив у Туреччині. У 1677 році Мехмед IV вручив йому булаву і гучний титул «Князь Сарматії й України, володар Війська Запорозького». Щоб допомогти новоявленому князеві посісти своє місце, султан спорядив нову 100-тисячну армію, яка навесні

1677 року рушила в Україну. Зупинившись у Немирові, Юрій Богданович почав розсилати універсали з вимогою визнати його владу. Звісно, з цим не були згодні Москва і Самойлович. Центром військового протистояння двох гетьманів, підтримуваних російською і турецькою арміями, стала колишня столиця Б. Хмельницького і П. Дорошенка — Чигирин. У серпні турки взяли в облогу місто, але після того як на допомогу місцевому гарнізону підійшла вся армія Ромодановського, підтримана козаками Самойловича, вони змушені були відступити. У липні наступного року вже 200-тисячна турецька армія знову вторглася в Україну і вдруге спробувала захопити Чигирин. Цього разу Ромодановський і Самойлович так і не вступили в бій. Російський воєвода мав наказ з Москви здати місто¹. Гарнізон залишив Чигирин, у який вступили турки. Овіяну легендами столицю було зруйновано. Однак взяття фортеці не дало туркам стратегічного успіху. Знекровлені тривалою облогою і не маючи ані найменшої підтримки серед українського населення (каральні експедиції, що їх організовував за допомогою союзників Ю. Хмельницький, лише озлобляли його земляків), вони не змогли продовжити наступ і повернулися в Молдавію. Резиденцією «Князя Сарматії» залишався Немирів, а його діями з Кам'янця-Подільського керував турецький паша. Правління Юрія Хмельницького на Поділлі вітчизняні історики називають деспотичним. Для того щоб він не знайшов підтримки на правому березі, Самойлович удався до крайніх заходів. За його наказом син Самойловича на чолі свого війська переправився через Дніпро і силою зігнав населення, що залишалося ще в Брацлавщині і Пів-

¹ «Зрадництво» Ромодановського стало однією з причин його вбивства злочинними московськими стрільцями в 1682 році.

денній Київщині, на Лівобережжя. Це відбувалося в 1678—1679 роках. Регіон, який і так утратив багато народу в ході тридцяти років безперервної війни усіх з усіма, геть обезлюдів. У кількох наступних міжнародних договорах ця територія визнавалася нейтральною.

Юрій Хмельницький був зміщений, а потім страчений турками в 1681 році. Того ж року між Москвою, з одного боку, і Туреччиною та Кримським ханством — з другого, був підписаний Бахчисарайський мирний договір, що встановлював кордон між Росією і Туреччиною по Дніпру.

Ця ситуація не влаштувала усунену від діла Польщу. В останні два роки правління Дорошенка Ян III Собеський робив ставку на подільського полковника Остапа Гоголя, котрий був призначений поляками наказним гетьманом. Після Журавненського перемир'я він зі своїми козаками був змушений переселитися на Полісся. По суті, поляки змогли повернутися на територію Правобережної України в зв'язку з подіями, що відбулися значно західніше. Розв'язавши собі руки Бахчисарайським договором, турецький султан зробив, як потім виявилось, останній ривок у Європу. У 1683 році його величезна армія підійшла до австрійської столиці Відня й тут була наголову розбита польським королем Яном III, який вчасно прийшов на допомогу. Турецьку експансію було зупинено. Через три роки поляки уклали з росіянами «Трактат про Вічний мир». Відповідно до нього, Лівобережжя, Запорозжя і Київ залишалися за Московією, а більша частина Правобережжя — за Річчю Посполитою¹. Важливо було те, що Москва визнавала за Варшавою право на володіння Поділлям, у разі якщо полякам пощастить відвоювати його

¹ Територія Брацлавщини і Південної Київщини мала залишатися незаселеною.

в Порти¹. Проти такого повторення Андрусівських угод виступав І. Самойлович, але його скарги були проігноровані. У 1687 році на нього було покладено відповідальність за провал спільного російсько-українського кримського походу, і переможець Дорошенка був засланий до Сибіру. Його місце посів Іван Степанович Мазепа, який відразу ж був змушений підписати статті, що ще більше обмежували права лівобережного гетьмана. Це був кінець Руїни, але далеко не кінець багато в чому трагічної боротьби українців за єдність і незалежність їхньої країни.

Спроба узагальнити відому нам інформацію про Петра Дорофійовичі Дорошенка, щоб дати єдину оцінку його заходам в галузі зовнішньої і внутрішньої політики, навести перелік основних рис його характеру, ризикує не закінчитися нічим певним. Цілком очевидно, що ця людина змушена була діяти за винятково складних обставин, які диктували гетьманові поведінку, можливо, і неприємну йому особисто. Але все-таки чимало фактів дозволяють нам говорити про нього як про видатного національного політика. Чи залишаються якісь сумніви в тому, що основною метою гетьмана було відновлення єдності України? Ні. Чи можна посперечатися з тим, що Дорошенко зробив багато чого для посилення центральної гетьманської влади, принаймні, у своїй частині України? Теж навряд. Чи можна назвати Петра Дорофійовича покірним і улесливим виконавцем чиєїсь волі? Не можна. Цілком очевидно, що Дорошенко прийняв булаву, чудово розуміючи всю відповідальність, взяту на свої плечі, і, на відміну від деяких своїх противників тієї смутної пори, сам не відчував минулості своєї влади і вселяв впев-

¹ Поділля відійшло Польщі в 1699 році. Цього ж року сейм затвердив постанову про розпуск козацьких полків на Правобережній Україні.

неність у цьому у друзів і ворогів. Саме тому, незважаючи на безперервну збройну боротьбу з численними претендентами на гетьманство, війни з іноземними арміями, він в епоху «багатьох гетьманів» і з республіканською формою державного устрою України залишався при владі добрий десяток років. Чи можна, виходячи з багатовекторності зовнішньої політики Дорошенка, зробити висновок про його безпринципність? Упевнені, що ні, і просимо звернути увагу на те, що навіть у безвихідному становищі гетьман продовжував висувати перед загалом готовими, визнати його підконтрольним господарем України іноземними государями свої вимоги: виведення гарнізонів з міст, об'єднання двох берегів, вольності козаків, участь представників України в розв'язанні найважливіших для країни внутрішніх і зовнішніх питань. Це в результаті і привело до того, що і поляки, і росіяни вирішили орієнтуватися на інших, більш згідливих українських лідерів.

Не все в біографії гетьмана заслугоує на захоплені оцінки. Виникає відчуття, що він був далеко не такий успішний в ролі полководця. Дорошенко часом виявляв не цілком виправдану жорстокість, запальність, з якою, щоправда, легко сплутати владність і твердість позиції. Дуже непросто складалося особисте життя Петра Дорофійовича. Нарешті, великі питання викликає не то помилка, не то вимушений захід гетьмана — перехід під турецьку протекцію. Але нам у підсумку хотілося б відзначити інше. Чи не дивно, що життя Дорошенка, який устиг насолити стільком конкурентам і розчарувати стількох людей, закінчилося саме тоді і там, де воно закінчилося? Адже він не був скинутий змовниками, не розтерзаний власними козаками, як Брюховецький, не засланий до Сибіру, як Многогрішний і Самойлович,

і не кинутий у в'язницю. Його не затримали в ставці хана під Уманню в 1674 році, не позбавили життя чи волі слуги Самойловича в 1676-му, він не втік з України зі скарбницею, як Тетеря, і не закінчив свій шлях на турецькій пласі, як Юрій Хмельницький, що тривалий час був ставлеником султана. А хіба не було в запорожців Сірка, які довго й різко критикували його, можливості «взяти» гетьмана в Чигирині восени 1675-го? Ми можемо констатувати, що Петро Дорофійович Дорошенко викликав таку велику повагу в сучасників, що вони просто не посміли здійснити на нього руку, вважаючи негідною такої людини смерть на ешафоті, животіння у злиднях або в сирій в'язниці. Наслідуймо ж і ми приклад людей, які знали його особисто, і віддамо належне одному з найяскравіших представників нашого історичного олімпу Петрові Дорошенку — справжньому Сонцю Руїни.

ЗМІСТ

Вступ	3
Родина. Служба в Богдана Хмельницького. 1627—1657	8
Полковник Івана Виговського і Юрія Хмельницького. 1658—1662	18
Генеральний осавул Павла Тетері. Боротьба за булаву Правобережжя. 1663—1665	28
Гетьман. Перший рік влади. 1666	41
Боротьба проти Андрусівського перемир'я. 1667	52
Гетьман обох берегів. 1668	63
Прийняття турецького протекторату. Боротьба із Суховієнком. 1669	75
Боротьба з Ханенком. 1669—1671	86
Турецькопідданий. 1672—1673	97
Поразка. 1674—1676	106
Епілог	114

Науково-популярне видання

Серія «Знамениті українці»

КАРНАЦЕВИЧ
Владислав Леонідович

ПЕТРО ДОРОШЕНКО

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешкова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*
Коректор *Л. І. Вакуленко*

Формат 70×108 ¹/₃₂.

Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид. арк. 5,58.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua